ڀڳت سنگهه کي ڦاسي

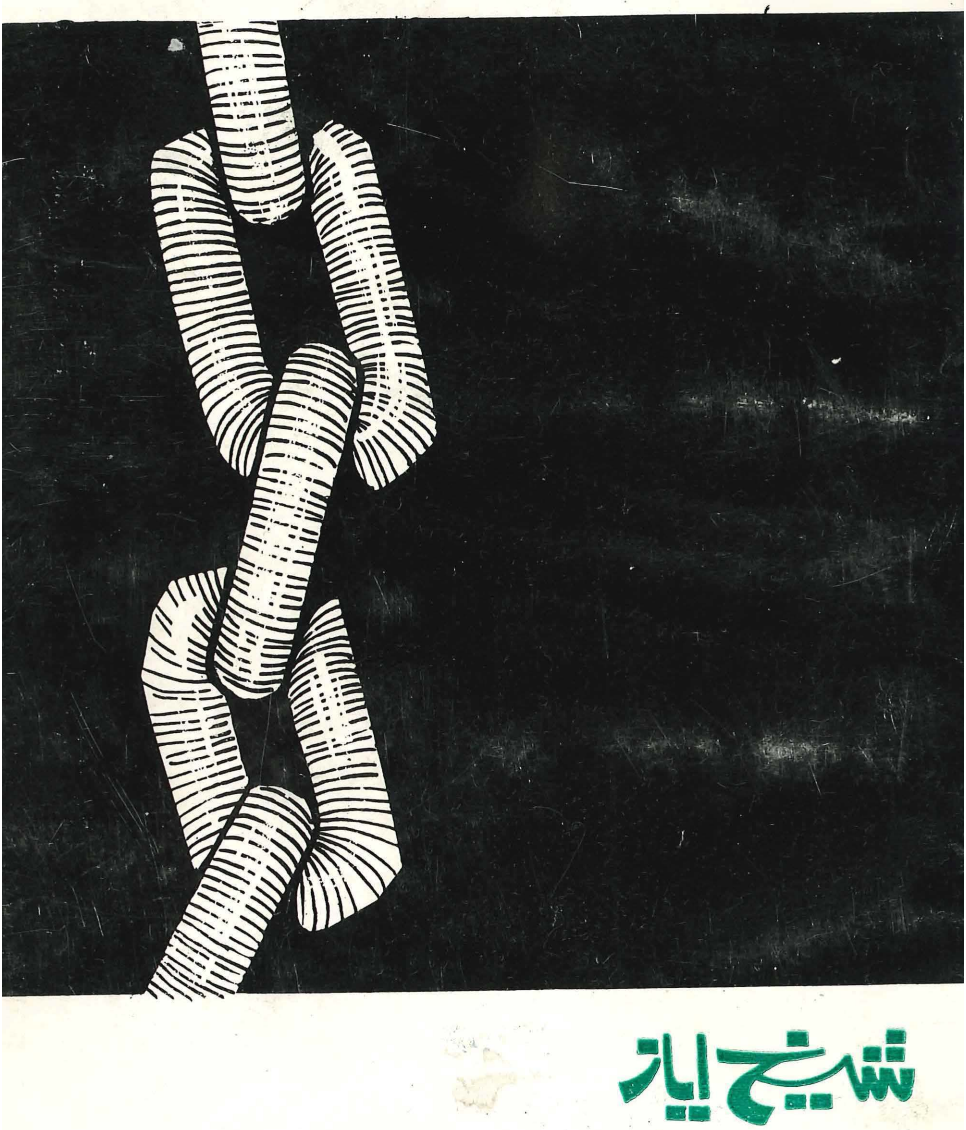

شيخ اياز

ڀڳت سنگهه کي ڦاسي

(سنگيت ناٽڪ)

شيخ اياز

نيو فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
1986ع

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جو ڪتاب نمبر چوراسي

ڇپائيندڙ	نيو فيلڊس پبليڪيشنس ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ.
ڇپيندڙ	ايم - خان پرنٽنگ پريس گاڏي کاتو، حيدرآباد سنڌ.
ٽائيٽل	فتاح هاليپوٽو
پهريون ايڊيشن	آگسٽ 1986ع
	قيمت:

22/- رپيا

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

(مصنف جا سڀئي حق ۽ واسطا قائم)

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

BUGHAT SINGH KHAY PHASI (Opera) By SHAIKH AYAZ. Published by New Fields Publications Tando Wali Mohammed, Hyderabad Sind. Pakistan. First Edition August 1986.

’آزادي‘، مـان انهيءَ خطرناڪ لفظ کي
ڏنگين ليڪن ۾ وجهان ٿو جيئن ڪنهن
وحشي جانور کي سگهن ڪان جهلبو آهي

— هڪ يوناني ليک

مهاڳ

— رشيد ڀٽي

”ڀڳت سنگهه کي ڦاسي اياز“ جو لکيل سنگيت ناٽڪ آهي. هن کان اڳ سنڌس ۾ سنگيت ناٽڪ ”دودي سومري جو موت“ ۽ ”رني ڪوٽ جا ڌاڙيل“ هند سنڌ ۾ ڪيئي ڀيرا ڇپجي مقبول ٿي چڪا آهن، ۽ داد وٺي چڪا آهن.

اياز جي ڀڳت سنگهه تي، يا خود ان نسبت سان اياز جي فن ۽ فڪر تي لکڻ کان اڳ، ضروري آهي ته اُن ڀڳت سنگهه، سنڌس سائين، سياسي حالتن، واقعن ۽ آدرشن تي ڪجهه لکجي، جنهن آزادي جي آهوتيءَ تي سِر ڏئي سَر بلندي ماڻي، آڳکنڊ جي تاريخ جو سورمو ٿيو، ۽ اياز جي هن سنگيت ناٽڪ جو مرڪزي ڪردار يا ناٽڪ ٿيو. ان پس منظر جي مطالعي کان پوءِ ئي، پڙهندڙ هن ناٽڪ جي روح ۽ اُن جي پيغام کي رسي ۽ سمجهي سگهندو.

ڀڳت سنگهه جو ذڪر، انهن سياسي حالتن ۽ واقعن کان سواءِ اڌورو ٿيندو، جن آڳکنڊ ۾ اهڙن آزادي جي آپاسڪن کي جنم ڏنو. جڏهن ڀڳت سنگهه هوش سنڀاليو هوندو ۽ شعور وارو ٿيو هوندو، ته ملڪ ۾ اڃا ڀڙڀڙن ”١٥-١٩١٦ع واري لاهور سازش ڪيس“ جو چوٻول هوندو، جنهن ۾ غدر پارٽيءَ جي سردار ڪرتار سنگهه، بابا سبحان سنگهه، بابا روڙ سنگهه ۽ پرٿوي سنگهه وارن کي ان ڏوهه ۾ گرفتار ڪري، مٿن مقدمو هلايو ويو هو، ته هنن هٿيار بند انقلاب رستي، هندستان مان برطانوي حڪومت جي پاڙ پٽڻ پئي چاهي. اُن ڪيس ۽ اُن ۾ ملوث جوابدارن ڀڳت سنگهه تي گهڻو اثر وڌو.

ملڪ ۽ عوام مان ڀڙڀڙن لاهور سازش ڪيس جا اثر اڃا

ضايع ٿي ڪين ٿيا هئا، جو سياسي ڪيتر ۾ 'رولٽ ائڪٽ' جا هنگاما ۽ هڙتالون شروع ٿيون. اهڙن ئي احتجاجن دوران هڪ ڏينهن، ١٠ اپريل ١٩١٩ع تي، پوليس تشدد جي موت ۾، هڙتالي هجوم هٿان هڪ انگريز جوڙو هلاڪ ٿي ويو. ان واقعي امرتسر ۾ پنجاب جي ليفٽيننٽ گورنر، جنرل رچرڊ اوڊاير جي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کي ڀڙڪائي وڌو. هن هڪ مقامي منافق هندو هنسراڄ سان ساز باز ڪري، ١٣ اپريل تي، امرتسر ۾ مشهور جليان والا باغ وارو قتل عام ڪرايو، جنهن ۾ بي‌هٿيار ۽ اڻ‌ڄاڻ ٽي سؤ شهري فوجي ۽ پوليس وارا رائفلن جي گولين جو بک ٿيا. ان واقعي ساري هندستان ۾ عام طرح، ۽ پنجاب، يو پي ۽ سي پي جي علائقن ۾ خاص طرح نوجوان شعور ۽ ذهن کي ڏوڏي ڏونڊاڙي ڇڏيو. خاص ڪري انقلابي سوچ رکندڙ نوجوانن جي ذهن ۾ زلزلو اچي ويو.

هي اهو وقت هو، جڏهن عظيم روسي انقلاب کان پوءِ آئي سوشلزم جو ڪامياب تجربو ٿي رهيو هو. ڀڳتسنگ جو نوجوان به ان نئين فڪر جي عالمي لهر کان بچي نه سگهيو. انگريزن جي تشدد وارين پالسين، ۽ ڪانگريس ۾ قوت ۽ ان جي ٻن ڌڙن ۾ ورهائجي وڃڻ سبب، سياسي سرگرميون نه هئڻ برابر وڃي بچيون هيون. سياسي هل چل ۽ ڳالهه ٻولهه رڳو اسيمبلين ۾، ۽ اخباري صفحن تي وڃي رهي هئي. عوامي سرگرمي ۽ رابطا ڪونه رهيا هئا. غدر پارٽيءَ جا سرگرم ڪارڪن يا سزا ڪاٽي رهيا هئا، يا گرفتار ٿي نظربنديءَ ۾ هئا، يا روپوش ٿي چڪا هئا. ساري هندستان تي اهڙي مانٺ طاري ٿي وئي هئي جا ڪنهن اينٽي سينواريل پاڻيءَ جي ڍٻي تي هوندي آهي. پر ان مانٺ ۾ اندر ئي اندر ڪو لاوا ڌُکي رهيو هو. روسي انقلاب کان پوءِ سوشلسٽ ۽ انقلابي ادب جو ڄڻ سيلاب اچي چڪو هو. مايوس ۽ نراس نوجوان ۽ سياسي ڪارڪن ان نئين سياسي ۽ سماجي فلسفي ۾ دلچسپي وٺڻ لڳو. ان وقت، ٢٠-١٩٢١ع

ڏاري، هندستان ۾ رگهو گانڌيءَ جي ’سوراج پارٽي‘ ٿي آهنسا جي اصول تي ٻڌهي ۽ ڪنجهي ڪُرڪي رهي هئي، جنهن ۾ نوجوان ۽ جوشيلي ڪارڪن، خاص ڪري سوشلسٽ ۽ انقلابي ادب کان متاثر ٿيل لاءِ، ڪابہ ڪشش ڪانہ هئي. هو آن اهنسا وادي، ۽ بورجوا قوم پرست سياست سان مايوس ۽ نااميد ٿي چڪو هو. هو ان ڳالهہ جو قائل ٿي چڪو هو تہ ملڪ دشمن ۽ عوام دشمن طاقتن جو مقابلو رگهو دهشت گرديءَ ۽ هٿيار بند انقلابي جدوجهد سان ئي ڪري سگهجي ٿو.

لڳ ڀڳ اهوئي دور آهي، جڏهن ڀڳت سنگهہ سياسي شعور ۽ فڪري بلوغت کي رسي ٿو. هو بہ انهن ئي نظرين ۽ سياسي فلسفن کان متاثر ٿئي ڌاران ننتو رهي سگهي. ملڪ جي آزاديءَ لاءِ هڪ دهشت گرد ۽ هٿيار بند انقلابي هلچل کي هو اڻٽر ٿو سمجهي. هن پنهنجي ويجهن ۽ گهاٽن ساٿين سان گڏجي ”نوجوان ڀارت سڀا“ نالي، هڪ سياسي تنظيم ٺاهي، جنهن جو مقصد هو: سوشلزم جو پرچار ڪرڻ، برطانوي راڄ خلاف سڌو قدم (Direct Action) کڻڻ، ۽ دهشت گرد جٿا قائم ڪرڻ ۽ انهن کي اهڙي سکيا ڏيڻ. جلدئي سندس سڀا پنجاب ۾ مقبوليت ۽ مشهوري حاصل ڪري ورتي، ۽ نوجوان نسل آن ڏانهن ڇڪجڻ لڳو. پنجابي نوجوان کي سياسي شعور ۽ سمجهہ ٻوجهہ ڏيڻ، ۽ سنئين دڳ لائڻ ۾ هن سڀا جو نمايان ڪردار، هڪ تاريخي حقيقت آهي. اِنهن شروعاتي سياسي زندگي وارن ڏينهن ۾ ڀڳت سنگهہ، ڪجهہ وقت لاءِ، بابا سوهن سنگهہ جوش جي سوشلسٽ اخبار، ”ڪيرتي“ جي ايڊيٽوريل بورڊ سان بہ منسلڪ رهيو، جنهن سندس سياسي مطالعي سان گڏوگڏ، سياسي ڇيد ۽ ترڪيب کي بہ تيز ڪيو.

ان تنظيم ۾ سرگرمين دوران ڀڳت سنگهہ جي جاڻ سڃاڻ، چندر شيکر آزاد، اجي ڪمار گهوش، ڊاڪٽر گيا پرساد، ڪشوري لال ۽ ٻين سان ٿي، جي ڪُل هندستان بنيادن تي، هڪ تنظيم

هلائي رهيا هئا، جنهن جا موڙ متا به ڀڳت سنگهه جي ”نوجوان ڀارت سڀا“ جهڙا هئا. ڀڳت سنگهه، آل انڊيا هند جماعت ۾ تن من سان شامل ٿي ويو. هي اهي نوجوان هئا جي هندستان جي بورجوا قوم پرستن جي آزاديءَ جي جنگ ۽ سياست کان ۽ انهن جي حڪمت عمليءَ کان مايوس ۽ بيزار ٿي چڪا هئا، ۽ ڪين سندن نعرن ۽ پروگرام کان چڙ ۽ بڇان پئي آئي. ان ڪري هنن پنهنجي تنظيم H. S. R. A (هندستان سوشلسٽ ريپبلڪ ائسوسيئشن) ناهي هئي، جنهن جي هٿيار بند انقلابي يا دهشت گردي ڌڙي کي ”هندستان سوشلسٽ ريپبلڪ آرمي“ ڪوٺيو پئي ويو. هن جماعت جو نصب العين سوشلسٽ اسٽيٽ آف انڊيا هو. آزادي ۽ سوشلزم هنن جو نعرو هو. دهشت گردي ۽ هٿياربند انقلاب کي هنن آزاديءَ لاءِ وسيلو بڻايو هو. آزاد رياست ۽ سماج جي نئين سر اڏاوت لاءِ سوشلزم هنن لاءِ رهنما آدرش هو.

١٩٢٥ع ۾ هڪ ٻيو ڌماڪو ٿيو. ميل ڪاڪوري (ريل ڪيرائي وارو) واقعو ٿيو. گرفتاريون، وٺ پڪڙ ۽ ڇاپن جي آفت اچي ڪڙڪي. تلاشيون، روپوشيون، مطلب ته چو طرف هراس ۽ خوف جو تنبو تاڻي کڙو ڪيو ويو. H. S. R. A جا دفتر ۽ آکاڙا خالي ۽ ويران ٿي ويا. آکاڙا هن جماعت جي دهشت گرد ڌڙي جا مرڪز ۽ سکيا گهر هوندا هئا. آکاڙن ۾ هو دهشت گرد ۽ هٿياربند رضاڪار ڀرتي ڪندا هئا، ۽ اتي ئي ڪين تربيت ملندي هئي. سکيا جا مرڪز ۽ هٿيار بارودساز فئڪٽريون به گهڻو ڪري انهن آکاڙن جي تهخانن ۾ هونديون هيون. سرڪار طرفان گرفتارين ۽ وٺ پڪڙ جي هن مهم، تنظيم کي وڏو ڌڪ رسايو. سال پوءِ، ١٩٢٦ع ۾ روپوش ساٿي، هڪ دفعو وري الله آباد ۾ ڪٺا ٿيا، ۽ ڊگهل ڪندڙن ٿي، تنظيم جي نئين عمارت کڙي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائون. هن نئين اڏاوت ۾ اجي ڪمار ۽ چندر شيکر آزاد جو رهنما ڪردار هو.

١٩٢٨ع ۾ لارڊ سائمن جي سربراهي هيٺ ”سائمن ڪميشن“

هندستان پهتي. سارو ملڪ هڪ آواز ٿي هن ڪميشن کي ننديڻ لاءِ اٿي کڙو ٿيو. ملڪ ۾ هڙتالن ۽ مظاهرن جو اڻ کٽ سلسلو شروع ٿي ويو. جتي به ڪميشن وئي پئي، اتي سندس آجيان "سائمن موٽي وڃ" جي نعرن سان پئي ٿي. عدم تعاون (Non-co-operation) تحريڪ کان پوءِ، ايڏو وڏو هيجان ۽ هنگامو هندستان سائمن ڪميشن جي ردعمل ۾ ڏسي رهيو هو. عوام اڇهل اٿاهه ساگر جيان اٿلي ڇولين هڻي رهيو هو. انهن هنگامن ۽ هڙتالن جي ڏينهن ۾ هڪ خبر هندستان ۾ ٻرندڙ باهه تي پيٽرول وجهي ان کي ڀڙڪائي وئي. خبر هئي: لالا لجپت راءِ جو موت! لاهور ۾ اهڙي هڪ جلوس تي پوليس تشدد ڪيو ۽ لاٺي چارج ڪئي. جلوس جي مهنداري لالا لجپت راءِ ڪري رهيو هو. کيس ڪافي لٺيون لڳيون، اسپتال ۾ داخل ٿيو، پر بچي نه سگهيو، ۽ چند هفتن بعد گذاري ويو. سندس انتقال جي خبر ٻنيءَ وانگر ڀارت ساري ۾ ڦهلجي وئي. ملڪ ۾ ماتم جي لهر ڇانئجي وئي. ڏک ته هن ڪري ٿيو هو سو ٿيو، جو لازمي امر هو، پر ان کان وڌيڪ اُڌرو ردعمل جو عوام ۾ ٿيو، سو هو نفرت، ڪروڌ، ڪاوڙ — انگريز جي خلاف؛ ۽ بي وسي پنهنجي حال ۽ ستم ظريفيءَ تي! ڏينهن ڏٺي جو، ڪمال بي‌حيائيءَ سان، هزارين ديش واسين جي روبرو، ملڪ جي سياسي مدبر، عالمي شهرت واري سرواڻ کي لٺيون هڻي ماريو ويو! اسين ڏسندا رهياسين! پاڻ کان ڪجهه به نه ٿيو! ايڏي بي‌وسي! قانون ۽ انصاف به عوام جيان لاچار ۽ بي‌وس ٿي ويو!

لالا لجپت راءِ جهڙي هر دل عزيز جي اهڙي موت H.S.R.A کي شديد ردعمل تي آماديو. هنن پاڻ ۾ گڏجي دهشت گردي ۽ هٿيارن جي استعمال جو فيصلو ڪيو. ان پروگرام ۾ ڪين پهرين ڪاميابي نومبر ۱۹۲۸ع ۾ پلئه پئي، جڏهن انگريز عملدار سانڊرس کي، لاهور ۾، پوليس هيڊ ڪوارٽر اڳيان، گولي هڻي ماريو ويو. هي اهو پوليس عملدار هو (اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ

آف پوليس) جنهن لالا لجپت راءِ واري جلوس تي لٺي چارج ڪرائي هئي. ماڻهن ۾ هاهاڪار جا هوڪارا پئجي ويا. عوام رستن تي خوشين وچان نچڻ ۽ ڀنگڙا وجهڻ لڳو. سارو ملڪ ڏونداڙجي ويو. دهشت گرديءَ جو پهريون قدم سوڀارو ۽ سرهائي وارو ٿيو. اهڙيءَ ريت ڊسمبر ١٩٢٨ع ڌاري ملڪ جون ڪيترين ئي نوجوان سنستائون ۽ سپائون سامراج خلاف هٿيار بند جدوجهد ۽ دهشت گرديءَ لاءِ سڀهي سنهيري ميدان ۾ آيون. مانڊ ۽ سانت ٽٽڻ لڳي. بيمثل پاڻي چڙهي وَهڻ شروع ٿي چڪو هو. H.S.R.A انهن نوجوانن کي دهشت گرديءَ ۽ هٿيار هلائڻ ۾ سکيا ڏيڻ شروع ڪئي. سکيا ۾ ريوالور ۽ پستول هلائڻ، بم ناهڻ ۽ استعمال ڪرڻ شامل هوندو هو.

اپريل ١٩٢٩ع ۾، ملڪ اندر ڪميونسٽن ۽ ٽريڊ يونين ليڊرن جون وڏي پيماني تي گرفتاريون ٿيون. ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿي، هن مهل تائين نه رڳو مارڪسواد جو مطالعو ڪري چڪا هئا، پر ڪيترن ئي مارڪسي رهنمائن سان ڳوڙها ناتا به قائم ڪري چڪا هئا. هو انهن ڪميونسٽن سان اتحاد ۾ ڪم ڪرڻ لاءِ، رٿائون رٿي رهيا هئا. هنن چاهيو پئي ته ڪميونسٽ عوام الناس سان رابطو رکن ۽ انهن ۾ ڪم ڪن، ته H.S.R.A اُن جو هٿيار بند جٿو ٿي ڪم ڪري. پر هڪ اختلاف اچا انهن جي اتحاد ۾ رڪاوٽ هو. ڪميونسٽن فردن جي هٿياربند هلچل کي تحريڪ لاءِ هاڃيڪار پئي سمجهيو، ۽ H.S.R.A وري هٿياربند جدوجهد ۽ دهشت گرديءَ ڌاران، انقلاب کي بي معنيٰ ۽ فضول پئي سمجهيو. باقي نه ته ٻنهي ۾ ڪيترن ئي مسئلن ۽ معاملن تي همخيالي ۽ اتفاق هو. جهڙوڪ: سامراج خلاف نفرت، دستور بازي يا آئيني جدوجهد جي مخالفت، سامراج ۽ حڪومت جي سڌي قدم سان مخالفت ۽ مزاحمت، ۽ سوشلزم کي سماج جي ڍانچي جو بنياد بنائڻ وغيره وغيره. ان ڪري ڀڳت سنگهه وارن ۽ سندن پارٽيءَ، ڪميونسٽن خلاف قدم کي به پنهنجي خلاف

حملو ۽ هلائڻ سمجهيو، ڇو ته هنن جي خيال ۾ اها انقلابين خلاف سازش هئي، جنهن رستي سرڪار قوم ۽ عوام ۾ خوف ۽ ڀؤ پيدا ڪرڻ پئي چاهيو. هنن سوٽ ۾ عمل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ عمل ڪري ڏيکاريو. گرفتارين جي سلسلي کان چند ڏينهن پوءِ، مرڪزي اسيمبليءَ ۾، سرڪاري بينچن وٽ بم ڦاٽو. هي ڌماڪو عين آن وقت ٿيو، جنهن وقت اسيمبليءَ اڄا "ٽريڊ ڊسپيوٽ بل" پاس ڪري پورو مس ڪيو هو. هي بل پورهيت ۽ مزدور طبقي جي مفادن خلاف هڪ خطرناڪ سازش هو. ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿي دت تڏي تي ئي پڪڙجي پيا. ٻنهي تي ڪيس هليو. ٻنهي ڏوهه قبول ڪيو. پر ان ٻاس کي سياسي پرچار لاءِ ڪتب آندو يا Politicalise ڪيو. هنن بيان ۾ چيو ته هنن اهو ڪم برابر ڪيو هو، پر ائين ڪرڻ لاءِ هو مجبور هئا، ڇو جو برطانيا سرڪار ۽ سندس هندستاني سرڪار ملڪ ۾ اهڙيون سياسي حالتون پيدا ڪري رهي هئي، جو هنن وٽ ائين ڪرڻ ڌاران ٻيو ڪي ڪين رهيو هو. ڪيس جي پوري ٽيڪ تي ٻنهي کي جنم ٽيپ جي سزا ملي.

بم ڪيس جي ڪارروائي پوري ٿيڻ کان سنت ئي پوءِ، لاهور ۾ H.S.R.A جي بم ساز فئڪٽري جو ڀاڱو ڦاٽي پيو. سکديو، ڪشوري لال، ۽ ٻيا سرزمين تان پڪڙيا ويا. جيءُ پال ۽ پوءِ هنسراج روهڙا ساٿين خلاف ٻاس ڏني، جنهن جي بنياد تي هندستان بنياد تي گرفتاريون ٿيون ۽ ڇاپا لڳا. گهڻا سرگرم ڪارڪن، پنجاب، يوپي ۽ بهار مان گرفتار ٿي ويا، ڪي روپوش ٿي ويا، ۽ گهڻا لاتعلق ٿي رٽائر ڪري ويا. انهن حالتن گهٽ وڌ جماعت کي مايوسيءَ، ناميديءَ ۽ فراريت جي جهوليءَ ۾ وجهي ڦتو ڪيو. ائين پئي لڳو ڄڻ کيل ختم ٿي چڪو هو. ان نراسائيءَ ۽ مايوسيءَ جو مکيه سبب اهو هو ته سندن سٺ ساٿي، جن مان ٻه مرڪزي ڪميٽيءَ جا رڪن هئا، پوليس جي دٻاءَ، تشدد، اذيت ۽ لالچ لوڀ ۾ اچي مٿن ٻڪيا هئا، ۽ ٻاس

ڏني مٿن سلطاني شاهد (Approver) ٿيا هئا.

١٣ جولاءِ تي ١٣ جوابدارن کي هڪ مئجسٽريٽ آڏو "١٩٢٩ع واري لاهور سازش ڪيس" ۾ چالان ڪيو ويو. اڳ ڏي سزا ڪاٽيندڙ ڀڳت سنگهه ۽ دت کي به هن ڪيس ۾ جوابدار ڪري پيش ڪيو ويو. ٽن ڏينهن تائين جوابدار ڪيس جي معاملي ۾ غير سنجيده رهيا. ان بعد هنن پاڻ ۾ بچاءَ لاءِ صلاح مشورو شروع ڪيو. ان وچ ۾ پوليس جي تشدد، جيل وارن جي ناروا سلوڪ ۽ جيل ۾ قانوني سهوليتن کان انڪار سبب هنن اندر جيل ۾ بک هڙتال شروع ڪئي. اها تاريخي بک هڙتال ٦٣ ڏينهن هلي. ان عمل دوران سندن هڪ ساٿي جيتن داس پراڻ تياڳيا. هنن جي بک هڙتال ٽوڙائڻ لاءِ سرڪار ڪيئي جتن ڪيا، پر سڀ اجايا. سندن ان هڙتال ۾ غدر پارٽيءَ جو، ۽ پهرين لاهور سازش جو سزا يافته، بابا سوهن سنگهه به قيدين جي حقن خاطر، اچي شامل ٿيو. نيٺ سندن قربانين رنگ لاتو. جيل جي حالتن جي جاچ ڪرڻ لاءِ هڪ جاچ ڪميٽي قائم ڪئي وئي، جنهن ۾ اڪثريت غير سرڪاري ميمبرن جي هئي، جنهن ڪميٽيءَ سندن مطالبن جي تائيد ۾ رپورٽ پيش ڪئي. جنهن وقت جيتن داس جو مڙهه شهر جيل کان ٻاهر وڃي رهيو هو، ته جيل سپرنٽينڊنٽ هئملٽن هارڊنگ ڪيس جهڪي سلام ڪيو ۽ سندس عظمت آڏو ڪنڌ نوايو. پر برطانيه سرڪار ان اڏول انسان کي جهڪائي نه سگهي، جنهن اصول ۽ آدرش خاطر جان ڏني.

ڪيس جي بچاءَ لاءِ صلاح مشوري ۽ بحث مباحثي ۾ ڀڳت سنگهه رهنما ڪردار ادا ڪندو رهيو. اهو بچاءُ هنن قانون يا انصاف جي لحاظ کان نه پئي ورتو. هنن چاتو پئي ته سامراجي قوت وٽ قانون ۽ انصاف جا ٻٽا ٻٽا ماڻ ۽ رُخ هوندا آهن، پنهنجي ملڪ لاءِ هڪڙا ته ٻين ڪن لاءِ ٻيا! هنن کي فيصلي جي خبر هئي. هنن بچاءَ ۽ بک هڙتال رستي رکيو پنهنجي سياسي پرچار جو مقصد پئي ماڻڻ چاهيو. هنن برطانوي قانون ۽ انصاف

جا پول پڌرا ڪرڻ پئي چاهيا. ان رستي ڪيس جي ڪارروائي کي پوليٽيڪلائيز ڪري پنهنجا پرچاري ۽ انقلابي لاڀ حاصل ڪرڻ پئي چاهيا. هنن ڪورٽ ۾ برطانوي سرشتي خلاف نفرت، اُن جي عدالت خلاف ڏڪار ڏيکاري ۽ ان جي حڪم عدولي ڪري، پنهنجا اهي مطلب ماڻڻ پئي چاهيا ۽ ماڻيا. هُنن انهن ڪري اِهي مقصد به ماڻڻ پئي چاهيا ته، ڏُود ڏُکندو رهي، باهہ اُجهامي رکي نہ ٿئي، ۽ ماڻهن ۾ جوش ۽ ولولو قائم دائم رهي.

ڪيس هلندي به هنن ساڳي ئي روش اختيار ڪئي، يعني وڌ ۾ وڌ صورتحال کي سياسي مقصد لاءِ استعمال ڪرڻ ۽ اُن مان سياسي انقلابي لاڀ ماڻڻ. ڪين ان ڏس ۾ بي حساب ڪاميابي ملي، جنهن سرڪار نامدار کي ڪاوڙائي ڇڏيو. هنن جوابدارن کي جسماني تشدد ۽ ذهني پيڙائن رستي پيڇي پورا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر ناڪام ويا. هو ڪڏهن به، ڪنهن آفيسر تہ ڇا، پر عدالت آڏو به نہ جهڪيا. ان ڪري، گهڻو ڪري هر حاضريءَ تي، ڪورٽ ۾ اندر ۽ ٻاهر، پوليس سان تون ڇا تون ڇا ۽ هٿ ڦٽ ٿيندي رهندي هئي، ۽ نتيجي ۾ ڏگهيون ڏگهيون التوائون جون تاريخون پونديون هيون، جنهن مان جوابدار وڏيڪ سياسي لاڀ حاصل ڪندا هئا، عوام ۾ هنن لاءِ وڌيڪ همدرديون پيدا ٿينديون هيون، ۽ سرڪار ۽ سامراج وڌيڪ ذليل ۽ خوار ٿيندو هو.

مقدمو، ڪيول جيان، گهڻو سان، نؤ مهينا هليو. ان عرصي ۾ رڳو چند سرڪاري شاهدن جا بيان ٿي سگهيا. نيٺ سرڪار پنهنجا غير انساني ۽ غير اخلاقي حربا استعمال ڪيا. هندستان جي وائسراءِ، ”لاهور سازش ڪيس بابت، ١٩٣٠ع وارو اسپيشل آرڊر“ جاري ۽ لاڳو ڪيو. ان آرڊر هيٺ مقدمو مئجسٽريٽ جي عدالت مان ڪڍي، هڪ خاص تشڪيل ٿيل ٽربيونل جي حوالي ڪيو ويو. هنگامي حالتن ۽ امن و امان جي صورتحال جو بهانو ڪري، ان آرڊر ۾ عجيب و غريب ڳالهيون

رکيون ويون. ڪيس هلائڻ لاءِ جوابدارن يا سندن وڪيلن جي ڪورٽ ۾ موجودگي ضروري نہ هئي! جوابدارن کي بچاءَ وٺڻ جو حق بہ ڪورٽ جي مرضيءَ تي هو! ٽربيونل کي موت تائين سزا ڏيڻ جو اختيار هو. اُن جي فيصلي خلاف ڪابہ اپيل نہ ٿي ٿي سگهي. ان ساري ٽڪ ساز جو مقصد صاف ۽ واضح هو، يعني جوابدارن جي سياسي مطلب ماڻڻ جي اتڪل کي ختم ڪري سگهجي، ۽ جوابدارن کي ڪيئن بہ سزا ملڻ گهرجي، جنهن جا مئجسٽريٽ جي عدالت ۾ امڪان گهٽ هئا، ڇو تہ اڪيلي پوليس عملدار بيان ۾ ڀڳت سنگهہ کي ڪورٽ آڏو سڃاڻڻ کان انڪار ڪيو هو، ۽ سلطاني شاهدن مان بہ ٻہ ڦري ويا هئا.

جوابدار ڪورٽ ڏانهن ايندي يا ڪورٽ ۾ سياسي نعرا ۽ جملا استعمال ڪندا هئا، ۽ ائڪشن پڻ. ان ڪري ٻهرين حاضريءَ تي ٽربيونل آرڊر ڪيو تہ عنن کي هٿڪڙيون هڻي ڪورٽ آندو وڃي. ٽربيونل تي هڪ مقامي ميمبر آغا علي حيدر بہ هو، جنهن ان حڪم ۾ ٽہ ٿيڻ کان انڪار ڪيو. نتيجو ظاهر هو! ٻي ٽربيونل ناهي وئي، جنهن مان آغا علي حيدر جو نالو گم هو. نيٺ ڪيس هليو. اهو ڊرامو ٽربيونل آڏو بہ پنج مهينا هلندو رهيو. فتويٰ ڏهي پئي آهي. آڪٽوبر ١٩٣٠ع ۾ رڳو ٻڌائي وئي. راج گرو، سکديو ۽ ڀڳت سنگهہ کي ڦاسيءَ جي سزا ملي، ستن ڄڻن کي جنم ٽيپ لڳي، ٻن ڄڻن کي مختلف مدت جون جيل جون سزائون مليون، ۽ اجي-ڪمار گهوش کي ثابتي نہ هئڻ جي بنياد تي ڇڏي ڏنو ويو. سڄي هندستان ۾ ”ڀڳت سنگهہ زنده باد“ جو نعرو گونججي ويو. هن جي شروع ڪيل، ”انقلاب زنده آباد“ جي نعري، قومي تحريڪ کي وطن دوست انقلابي تحريڪ جو روپ ڏنو، ۽ ”وندي ماترم“ جي جاءِ تي اهو نعرو اُڀري آيو. لڪن نوجوانن ۽ سياسي ڪارڪنن جي زبان تي ڀڳت سنگهہ جو نالو هو. هر وطن دوست انقلابيءَ جي من مندر ۾ هن جي مورتي ويهجي وئي. هندستان جي همعصر

تاريخ ۾ چند اهڙا مقدما ٿيا آهن، جن ۾ هن لاهور سازش ڪيس جيان آخر تائين عوام جي دلچسپي ۽ اوسيئڙو رهيو آهي، ۽ سارو وقت عوام جي ڌيان جو مرڪز رهيا آهن. هن ڪيس جو هيرو ڀڳت سنگهه اڄ صديءَ تائين، ڪيترن ئي قصن، ڪهاڻين، داستانن ۽ ڊرامن جو سورمو يا ناٽڪ رهيو، هو ڄڻ ديومالائي سورمو يا ڪردار ٿي پيو هو.

سزا کان پوءِ ڪجهه وقت ڀڳت سنگهه وارن جي حياتي آس ۽ نراس جي لهرن وچ ۾ لڏندي رهي. ڪانگريس ۽ سرڪار ۾ ڳالهه ٿي رهيو هو. سڀ کي اها توقع هئي ته ڳالهه جو هڪ شرط لاهور سازش ڪيس جا قيدي به هوندو. موت بجاءِ سزا جنم ٽيپ ڪئي ويندي. پر ائين نه ٿيو. جيئن جو هي جوڌا اهنسا وارا نه هئا، ۽ ڪانگريس گانڌيءَ جي اهنسا واري اصول تي ڪارفرما هئي، هي وطن دوست انقلابي هئا، ۽ ڪانگريس سرمائيدارن ۽ مٿين وچولي قوم پرستن جي نمائنده جماعت هئي، ان ڪري عوام ۽ ڪيترن ئي ڪانگريسي ڪارڪنن جي خواهشن ۽ مطالبن جي باوجود، ”گانڌي-ارون پئڪٽ“ ۾ اهڙو ڪوبه شرط نه اچي سگهيو. جڏهن ١٩٣١ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ڪانگريس جو اجلاس ٿيو ته اتي به ڪن اهو سوال اٿارڻ چاهيو. آهي خاص ڪري آجي-ڪمار گهوش ۽ سر ڊيسائيءَ جي ڪابي ڌر سان واسطو رکندڙ هئا. سباش چندر بوس جهڙي ماڻهوءَ هام هڻي چيو ته برطانيه سان ڪيئن پڻ ڳالهه ٿي سگهيو. هنن ۽ برطانيه جي وچ ۾ رت جو سمنڊ ۽ لاشن جو پهاڙ هو. پر اجلاس جي ڪارروائي ۾ هُن ٻڙڪ نه ٻولي. آجي-ڪمار ۽ سر ڊيسائي ارون پئڪٽ تي ڪڙڪايو، پر ٻن جو آواز ڇا ٿو ڪري سگهي! ٺيڪ ان اجلاس جي ڪارروائي هلڻ واري ڏينهن ۾ ڀڳت سنگهه ۽ سندس سائين کي، لاهور جيل ۾، ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو. ان وقت سندس عمر ٢٣ سال هئي. سندس شهادت تي سارو هندستان رنو هو. هو هيو به ته ساري ديش جي اکين جو تارو!

نئين هندستان جو انساهه، جوش ۽ ولولو! جنهن ملڪ مان سامراجي اقتدار ختم ڪري، جنم ورتو هو، پر هاڻ سرمائيدار هڪ آزاد جمهوري سوشلسٽ رياست قائم ڪرڻ پئي چاهي! ڪروڙين هند واسين جي سپنن کي ساڀيا جو روپ ڏيڻ پئي چاهيو.

لاهور ڪيس جي سزا کان پوءِ H. S. R. A گهڻو پوئتي پئجي ويئي. گرفتاريون، سزائون، روپوشين پارٽيءَ کي نيپوڙي نيستو ڪري ڇڏيو. ڪيترن ئي رهنمائن جي غداريءَ ڪري شڪ شبها وڌي ويا. هر ڪو پئي ٻئي تي پوليس جي مخبر هئڻ جو شڪ ڪرڻ لڳو. باهمي اعتماد ۽ ڀروسو ختم ٿي ويو. فنڊ ۾ گهوٻيون لڳڻ شروع ٿيون. ڪي شخص پنهنجي ذاتي مفادن لاءِ ڌاڙن ۽ ڦرين تي لهي پيا. ان ڪري عام جو ويساهه به ڏڪرندو ويو. آخري باقي ڪسر چندر شيکر آزاد جي موت پوري ڪئي، جنهن H.S.R.A کي ڪاپاري ڌڪ رسايو. ان بعد هي تنظيم وري سنڀرين لڳي نه ٿي. پارٽيءَ کي ڪئو رکندڙ فرد ۽ قوتون ختم يا ڇڙوڇڙ ٿي ويون. جنهن ڪري مايوسي ۽ فراريت ڇانئجي ويئي. ڀڳت سنگهه ۽ سندس ساٿين جي جاکوڙ ۽ جفاڪشيءَ سان ٺهيل پارٽي تنهي صفحہ هستيءَ تان هوريان هوريان گم ٿي رهي هئي، ۽ ان سچ جي ساک پري رهي هئي ته، وچولي طبقي جي انقلابي تنظيم، جا فردن جي عمل ۽ سرگرمي کي اهميت ڏئي ۽ آن تي ڀاڙي ٿي، سا نه رڳو قوم کي آباري ۽ اعتماد ۾ نٿي وٺي سگهي، پر پنهنجي اندروني ايڪي ۽ سالميت لاءِ به، فردن ۽ انهن جي ڪردارن جي محتاج ٿي رهي.

اجي - ڪمار گهوش ڪيس پوري ٿيڻ بعد سنت ٿي وڃي ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا ۾ شريڪ ٿيو. جن ستن ساٿين کي جنم ٽيپ لڳي هئي، تن کي (گهڻي ڀاڱي) انڊمان - نڪوبار ٻيٽن ڏانهن آماڻيو ويو، جو علائقو تن ڏينهن ۾ "ڪارو پاڻي" سڏبو هو. انهن مان مهابير سنگهه، انڊمان ۾ هڪ بک هڙتال دوران گذاري ويو. انڊمان جي ڇڙن قيدين، سزا هلندي ئي،

ڪميونسٽ پارٽي ۾ شرڪت ڪئي، جن جا نالا آهن، ڪشوري لال، ڄمهٔ ديو، شو ورما ۽ ڊاڪٽر گيا پرساد. چندر شيکر آزاد به سنت ئي ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ هليو ويو. انهن سڀني شدت سان اهو محسوس ڪيو تہ ساميوادي انقلابي راهہ، عمل کان سواءِ ٻيو ڪو بہ رستو هند جي عوام جي نجات ۽ ڇوٽڪاري لاءِ مناسب نہ هو.

اهي هيون آهي سياسي حالتون ۽ واردائون، جن جي پس منظر ۾ ڀڳت سنگهہ ۽ سندس ساٿين جي پارٽي H.S.R.A جڙي، باعمل ٿي، ۽ پنهنجي منطقي نتيجي کي پهچي، ٽٽي ڀڄي وئي. ڀڳت سنگهہ ۽ سندس ساٿين ۽ تنظيم جو هندستان جي سياسي تاريخ ۾ اهم ڪردار رهيو. هتي نوجوانن جي ذهن ۾ مانڊاڻ مچايو ۽ ساميوادي انقلابي راہ عمل لاءِ رستو ٺاهيو. باقي خود تنظيم جو اهوئي حشر ٿيڻو هو ۽ ٿيو. ڇو جو اهو چند فردن تي مبني هئي. ان جون پاڙون يا بنياد عوام الناس (Masses) ۾ نہ هو. ان ساري تحريڪ ۽ جدوجهد ۾ قابل قدر ۽ تحسين جوڳي ڳالهہ آهي: ڀڳت سنگهہ ۽ سندس ساٿين جو آزادي ۽ وطن دوستيءَ جو جذبو، ديس جي آزاديءَ لاءِ سامراج خلاف نفرت ۽ اٽل ارادو، پنهنجي آدرش ۾ اٽل ۽ اڻ موٽ ويساهہ ۽ خود سندن ڪردار جي بلندي ۽ اتمتا. ان ڪري ضروري آهي تہ ڀڳت سنگهہ ۽ سندس ساٿين جي شخصيتن ۽ ڪردارن ۾ بہ ڪي جهاتيون پائجن.

قداور، ڊگهو، لٽي ڪپڙي کان بيپرواهہ، شوبازي کان پري، ان جي باوجود بہ رعبدار ۽ پُروقار شخصيت وارو شخص ڀڳت سنگهہ هو. اکين ۾ چالاڪيءَ واري چمڪ ۽ چهري ۾ ذهانت ۽ اعتماد جي جهلڪ، ان قد ڪاٺ ۽ حليي سان هو ڀرين تہ انقلابي ليڊر لڳندو ئي ڪين هو. جوشيلو، جذباتي، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جو ڀنڊار، سدائين ميٽنگن ۾ اختلاف ڪندو، پر پارٽي نظم ضبط جو ايترو پابند جو مرضيءَ خلاف فيصلي تي بہ عمل

۾ ڪا ڪوتاهي نہ ڪندو. ڪمال قوت ارادي جو مالڪ ۽ همت جو پتلو، گرم مزاج ۽ جلد چڙي وڃڻ وارو. پر اها ڪاوڙ ۽ چڙ بالڪل عارضي هوندي هئي. سنت ئي پنهنجي غلطي ۽ زيادتي جو احساس ٿيندس، تہ اڳلي کان معافي وٺڻ ۾ دير با شرم نہ ڪندو. خلوص ۽ سچائي، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ کي گهڻو وقت دل ۾ رهڻ نہ ڏيندا هيس. سڪ، پيار، پاٻوهہ ۽ همدرديءَ جو مجسمو هو. نادار ۽ هيٺن ساٿين لاءِ قرب ۽ آٿت جو اجهل پنڊار هو. صاف دل، جو اندر سو ٻاهر! ڪا بہ لڪ ڇپ ڪانہ. بي‌باڪ ۽ منهن ڦاٽ. پيارو اترو جو پنهنجا تہ ڇا، ٿوري واقفيت وارا بہ مٿس ساهہ پيا ڏيندا. مطالعو، خاص ڪري سياسي ادب جو، سندس مشغلو هو. مارڪسي ۽ انقلابي ادب، ترجيح ۽ شوق سان پڙهندو هو. سندس ساٿين جو چوڻ آهي، تہ جيل ۾ مرڻ گهڙيءَ تائين بہ هو مارڪس ۽ لينن جو مطالعو ڪندو رهندو هو. اجي ڪمار گهوش جو ڪجهہ هن بابت لکيو آهي، سو ڪافي سچٽر جي نظرن مان گذريو هوندو، پر تازو (هن سال ئي) سندس ڀاءُ ڪرتار سنگهہ جو انٽرويو، بي بي سي جي هندي سروس تان نشر ٿيو هو، جنهن بہ ان ڳالهہ جي تصديق پئي ڪئي تہ هو آخري ڏينهن ۾ مارڪس ۽ لينن جي اثر ۾ اچي چڪو هو، ۽ ذهني طور ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار ٿي چڪو هو.

۱۹٦۸ع ۾، عوامي ادبي انجمن جي تنظيم جي سلسلي ۾ مان لاهور ويو هوس، ۽ پنجابيءَ جي ڪيترن ئي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن سان مليو هوس. مصور، فنڪار مئوجد ۽ ناماياري اردو، پنجابي شاعر ۽ ڪنهن وقت جي ٽريڊ يونين ليڊر مرحوم تنوير نقويءَ سان گڏجي، ان سلسلي ۾، سهڙجي، فلم انڊسٽري جي مشهور موسيقار مرحوم خورشيد انور سان بہ مليو هوم. هن سان ملڻ جو ٻيو مطلب ڪجهہ ڀڳت سنگهہ بابت معلوم ڪرڻ بہ هو. خورشيد انور بہ H.S.R.A جي بنيادي

ميمبرن مان هو، ۽ لاهور سازش ڪيس جي جوابدارن مان هڪ هو. پر بوءِ ساٿين تي ٻڪيو هو، ۽ سلطاني شاهد ٿي معافي ورتي هيائين. ڪيس هلندي، ڪورٽ آڏو بيان ۾، هو پنهنجي ڀھرين ڏنل ٻاس کان ڦري ويو هو. مرحوم خورشيد انور به ڀڳت سنگهه بابت اهو ڪجهه ئي ٻڌايم، جو اجي ڪمار گهوش جي ليک ۾ پڙهيو هوم يا پوءِ ڀڳت جي ڀاءُ ڪرتار سنگهه جي انٽرويو مان معلوم ڪيم. سندس همعصر ۽ همعصر آوايي ۾ سڀ کان اول ڀڳت سنگهه ئي مارڪسزم طرف متوجهه ٿيو هو. هن ۾ ڪي به مذهبي مونجهارا يا پابنديون ڪونه هيون. ظاهري طرح هو ڪوبه اهڙو عمل شعوري يا لاشعوري طور نه ڪندو هو، جنهن سبب چئي سگهجي ته هو مذهبي ماڻهو هو. آخر ۾ هو ان نتيجي تي پهتو هو ته انفرادي هٿياربند جدوجهد ۽ دهشتگرديءَ بجاءِ، عوامي هٿياربند جي جدوجهد ئي آزاديءَ جي صحيح راهه هئي، ۽ آزاد هندستان لاءِ سوشلسٽ بنياد ئي بهتر سماجي سرشتو هو. اهوئي سبب آهي جو مقدمي هلڻ دوران، ١٩٣٠ع ۾، سوويت روس ۾ انقلاب جي سالگرهه جي موقعي تي هن جيل مان سوويت روس ڏي مبارڪون موڪليون هيون، ۽ ڪيس سندس دشمن خلاف مدد جو يقين ڏياريو هو.

سياءَ ۾ ڀڳت سنگهه جو ضد هو چندر شيکر آزاد! تحمل، صبر ۽ ضبط جو مجسمو. هي H.S.R.A جي چند باني ميمبرن مان هو. هن ۾ انتهائي درجي جون انتظامي ۽ تنظيمي خوبيون هيون. ١٩٢٥ع واري ڪاڪوري ڪيس جو جوابدار هو، پڪڙيو ڪونه، پر روپوش ٿي، زير زمين، پارٽيءَ لاءِ ڪم ڪندو رهيو. ١٩٢٦ع ۾ پارٽيءَ جي نئين سر تشڪيل ۾ اهم ۽ نمايان ڪردار ادا ڪيائين. ڪم ڪندي، تنظيمي يا هٿياربند جدوجهد واري، ڪڏهن به پريشان يا هلاڪ نه ٿيو. سخت جان، فولاد جسم ۽ بيڊپو بهادر! باعمل اهڙو جو ناسازگار ۾ ناسازگار حالتن ۾ به ڪم ڪندو رهندو، ۽ ان کي پورو ڪري پوءِ ساهي پٽيندو.

ذهانت ۾ ڀڳت سنگهه کان گهٽ هو، ڇو ته مطالعو گهٽ ڪندو هو. ان ڪري نون نظرين جي ڇاڻ گهٽ ۽ دير سان پوندي هيس. ساٿين ۾ "شعلو"، "باهه جو ٻرڪو" ۽ "ڌماڪو" جي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو. ڀڳت سنگهه کان پوءِ، پوليس لاءِ هي شخص وڏو ڌمڪاءُ هوندو هو. اٿين نه سمجهجي ته هو ڪو ڪٺور دل ۽ انساني احساس ۽ نازڪ جذبن کان خالي هو. ڪچهريءَ ۾ هو خوش مزاج ۽ زنده دل مشهور هو. سدائين سنجيده ڪين هوندو هو، پر موقعي مهل سان کل ڀرچو به ڪري وٺندو هو. نظم ۽ ضبط جو ايترو پابند هو جو پاڻ کي به نه بخشيندو هو. هن جي رٿيل منصوبي يا رٿا جي ناڪاميءَ لاءِ سوچي ٻي نه سگهبو هو. سندس حڪمت عملي اهڙي ڪامياب ۽ سنڌائتي هوندي هئي. هن کي پاڻ ۾ وڏو ويساهه ۽ اعتماد هوندو هو. جيل ۾ مطالعي طرف گهڻو متوجهه ٿيو. مارڪسزم ۽ انقلابي جدوجهد تي ڪافي ڪتاب پڙهيائين. آخر ان نتيجي تي پهتو ته مارڪسي نظريئي مطابق هاري ۽ مزدور کي منظم ڪري، عوامي انقلاب لاءِ جدوجهد ڪجي. ان ڪري جيل مان نڪرڻ بعد ٿي ڪميونسٽ پارٽي ۾ شرڪت ڪيائين. هو پوليس سان هڪ هٿياربند مقابلي ۾ مارجي ويو.

بندرو قد، ڦڙت بدن، مڇون وليل، مُنهن تي سدائين شرارت ڀري مرڪ وارو جوان هو، ڪشوري لال. سچ جي مروڙ ۽ مرڪ مرڻ گهڙيءَ تائين نه ويس. هر گنڀير صورت حال ۽ ڏکين گهڙين ۾ به ڪشوري لال ڪونه ڪو مزاج جو عنصر ڳولي لهندو هو، ۽ پوءِ چرچن سان ساٿين کي کلائيندو رهندو هو. بک هڙتال ۽ تشدد دوران به هن جي کِل ٽوڪ بند نه ٿيندي هئي. ڪورٽ ۾ به هو مات نه ڪندو هو. جج يا ڪنهن پوليس عملدار جي حليي، پَـهَـرَ يا ڊريس ۾ ڪونه ڪو مزاج جو عنصر ڪڍي، پوءِ شروع ٿيندو پنهنجي رنگ تي کلائي کلائي پيٽ ۾ سور وجهندو، ڪارروائي رڪجي ويندي.

دب پٽائبي ته آن تي اهڙي عجيب و غريب شڪل ٺهائيندو جو ويٺلن ۽ ڏسندڙن کان ٽهڪ نڪري ويندا. جيل ۾ سپاهين ۽ سنگت کي چرچي جو نشان ٺهائيندو. چرچو اهڙو ڪندو جو خود نشانو به کلڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو. ان غير سنجيده ۽ کلندڙ ڇهڪندڙ ڇهري جي پويان هڪ سنجيده انسان، سپاجهي دل ۽ فولادي ارادي وارو به رهيو پئي. لاهور جي قلعي ۾ جو هن تي تشدد روا رکيو ويو ۽ جنهن پيڙا مان هن کي گذرڻو پيو، سا چڱن ڀلن کي ڀڃڻ جي ڇڏڻ واري هئي، پر هي همراهه آن مهل به کل چرچي ۾ سختيون سور سهندو ويو ۽ ٻڙڪ نه ٻوليائين. سندس بي ڊپائي، قوت ارادي ۽ آهني تنتي سرشتي جو جيل جي آفيسرن به اعتراف ڪيو آهي.

سنگت ۾ سڀ کان گهڻو سوچيندڙ هو شِو ورما. هي H.S.R.A جو يو پي لاءِ آرگنائيزر هو. موت جي سزا جي اميد ۾، سدائين مطالعي ۾ گذاريندو هو. پڙهڻ کان پوءِ هن جو پيو مشغلو يا وندر شطرنج هئي. سدائين توري تڪي، ڇنڊي ڇاڻي ڳالهائيندو هو. جوش، اتساهه يا ڪاوڙ ۾ ڪڏهن ڪين ايندو هو. ويساهه ۾ ئي نه ايندو ته ڪو هي ماڻهو ريوالورن ۽ بمن واري پارٽيءَ جو رڪن ٿي سگهي ٿو. ڪاڪوري ڪيس جي وٺ پڪڙ کان پوءِ پارٽيءَ جي تنظيم نوَ ۾ به هن جو اهم ڪردار رهيو. روسي پورهيت انقلاب ۽ ان طبقي جي هلچل جي ڪاميابيءَ هن کي تمام گهڻو متاثر ڪيو. سوشلزم ۽ انقلاب جي موضوع تي جو ڪتاب هٿ چڙهندو هوس، سو پڙهندو هو. هي انڊمان ٻيٽ ۾ سزا ڪاٽڻ دوران ٻين ڪن ساٿين جيان ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شريڪ ٿيو هو.

ان شِو ورما جو ننڍي هوندي جو دوست هو جئه ديو. اصل ۾ هڪ جان ٻه جسم، پر سندن سوچڻ ۽ سمجهڻ ۾ فرق هو. جئه ديو قداور ۽ ڪسرتي بدن وارو جمانٺو جوان هو. راندين جو شوقين، ۽ طبعاً ماٺو ۽ حليم. وطن لاءِ حب، عوام

لاءِ پيار ۽ همدردي، غريبن سان همدردي، هنن ٻنهي يارن ۾ قدر مشترڪ هئا. عدم تعاون تحريڪ کان سياست ۾ پير پاتائين. ۱۹۲۵ع ۾ H.S.R.A ۾ شامل ٿيو. سندس لاڙو به شروع کان شوشلزم طرف هو. عوام‌الناس ۾ گهڙي انهن ۾ رلي ملي ويندو هو. ان کري گهٽي پاڳي هارين نارين، پورهيتن ۽ هريجنن جي بستين ۾ نظر ايندو هو. مئي ۱۹۲۵ع ۾ شوورما ۽ ڊاڪٽر گياپرساد سان گڏ، هڪ بم ساز فئڪٽريءَ مان گرفتار ٿيو. لاهور سازش ڪيس ۾ جنم ٽيپ لڳس، ۽ انڊمان ۾ ڪميونسٽ هلچل سان وابسته ٿي ويو.

هندستان سوشلسٽ ريپبلڪ ائسوسيئيشن/آرمي ۾ اڪثر سڀ ميمبر ننڍيءَ ڄهيءَ وارا يا عمر جي ٻئي ڏهاڪي اندر وارا هئا. انهن ۾ هڪ ڊاڪٽر گياپرساد ئي وڏي عمر وارو، پرٺيل ۽ ڪرت ڪار وارو ماڻهو هو، جو ڊاڪٽري پيشي سان منسلڪ هو. ڪنريل ننڍي ڏاڙهي سندس شڪل کي پُرڪشش ۽ پيارو بڻائيندي هئي. هيءُ به عدم تعاون هلچل کان سياست ۾ آيو، ۽ بعد ۾ هين دهشت گرد تنظيم ۾ شامل ٿيو. هن جي ڏاڙهي ۽ ڊسپينسري پارٽيءَ لاءِ وڏي وٿ هيون. سندس ڊسپينسري ته ڄڻ پارٽيءَ لاءِ گڏجاڻيءَ وغيره جو مرڪز هوندي هئي. جتي پهچندو يا ويندو ته اتي ڊسپينسري کوليندو. بس ڄڻ پارٽيءَ لاءِ (خاص ڪري يو.پي ۾) مرڪزي نڪتو Nucleus ٿهي پيو! هن پنجاب ۽ يوپيءَ ۾ سرگرمي سان ڪم ڪيو. پارٽيءَ ۾ جيڪو هو نوجوان سائين لاءِ پيءُ ماءُ هو. صفائيءَ جو سخت پابند هو. جيل ۾ هر ٽئين ڏينهن هنڌ جي چادر مٽيندو. سائين کي به اهڙي تلقين ڪندو. نه ڪندا ته پاڻ بنا حجاب ۽ حياءَ جي انهن جو ڪم ڪندو. شرمسارٿي نيٺ نوجوان پاڻ پنهنجو ڪم ڪرڻ شروع ڪندا هئا. همدردي ۽ خلوص جو مجسمو هو. جيل ۾ هو هڪ بزرگ سان گڏوگڏ ڄڻ ڪلب يا ميس جو مئنيجر به هو. ماني ٽڪي، ٿانو ٿپي، لٽي ڪپڙي، هنڌ بستري، ڪتاب ڪڙي، سامان سڙي، هر شيءِ جو بندوبست سندس ٻلي هوندو هو. هو پاڻ به سٺو

راڌو هو ۽ لذيذ کاڌو تيار ڪندو هو. ساڳي ئي وقت هڪ نوجوان سائين جو ڪئڊٽ به هو ته نرس به، مئنيجر به هو ته شيواداري يا خادم به! لاهور سازش ڪيس ۾ هن کي به جنم ٽيپ ملي، ۽ انڊمان ۾ هن به ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شموليت اختيار ڪئي.

اهو هو هن سنگيت ناٽڪ جو سياسي پس منظر، سياسي واقعن جو تاڃي پيٽو، ۽ ان ۾ روپ ڌارين جي ڪردار جي جهلڪ، جنهن کان پوءِ، پڙهندڙ هن ناٽڪ کي آسانيءَ سان سمجهي سگهندا ۽ سهڻي نموني ان جو اپياس ۽ پرک ڪري سگهندا. هاڻي اچون ٿا اياز جي ڀڳت سنگهه تي. اڳتي وڌڻ کان اڳ ۾ مان ڪجهه پنهنجي ماضيءَ (منهنجي ۽ اياز جي) ۾ به ڏسڻ چاهيان ٿو.

اڄ مان اياز تي ڪو ٽيويهن سالن کان پوءِ لکي رهيو آهيان. سال ١٩٦٣ع ۾ مون اياز جي پهرين شعري مجموعي ”ڀنڀور ڀري آڪاس“ تي اپياس ۽ پرک لکي، ماهنامي ’نئين زندگيءَ‘ ۾ ڇپرائي هئي. سنڌ ۾ محشر مچي ويو. ان وقت اياز جي شخصيت، فن ۽ فڪر (جو اسان سڀني جو ساڳيو هو) تڪراري هئا. مضمون ڇپجڻ سان ئي ڪئمپن ۾ ڪڙو لڳي ويو. نئين ۽ پراڻي، ترقي پسند ۽ رجعت پرست، وطن دوست ۽ ديش دروهين، قوم پرستن ۽ قوم فروشن، جمهوري ۽ غيرجمهوري قوتن درميان تضاد واضح ٿي ابري آيا. تضاد تيز حل ٿيڻ لڳا. اسان پاڻ کي سوڀارو پاتوسين. وطن دوست، انقلابي، قوم پرست ۽ ترقي پسند قوتون سنڌي ادبي ۽ دانش جي دنيا ۾ ڪامران ٿي مٿي ابري آيون. اهو لازمي امر هو ۽ ٿيڻو هو. اسان جو پاسو سگهارو ۽ سگهارو ٿيندو ويو ۽ اڃا به ٿي رهيو آهي. ان ساري عمل ۾ اياز ۽ اسان سڀ گڏ هياسين؛ ۽ مان ته هاڻي به ائين ئي ٿو محسوس ڪريان. اها بي ڳالهه آهي ته ڪن حلقن ۽ گروهن ۾ اياز جي شخصيت متنازع ۽ تڪراري تصور

ڪئي وڃي ٿي. پر هو تڪرار يا شخصي تضاد ورونڌي يا خصومت وارو Antagonestic نہ آهي. اهو پنهنجو، اندروني ۽ آرورونڌي تضاد آهي، جو اسان ۾ پاڻ ئي حل ٿي ويندو. هڪ خيال ۽ نظرين وارين پارٽين ۾ ۽ حلقن ۾ اهڙا تضاد اڀرندا رهندا آهن، جا صحت منديءَ جي نشاني آهي. باقي اياز جي فني بلندي ۽ فڪر جي سچائيءَ کان تہ اڄ ڪوبہ انڪار نہ ڪندو.

اياز جو فن ۽ فڪر سنڌ جو ۽ سنڌ لاءِ آهي، جنهن تي هر ڪنهن جو حق آهي، هو ۽ رهندو. سندس فن ۽ فڪر جي عوام ۾ مقبوليت اڄا بہ اهائي آهي، جا تڏهن هئي جڏهن اياز سنڌ جي سياسي، ثقافتي ڪيتر ۾ "سنڌ جو آواز" ٿي ابريو هو. اڄ بہ اياز جو ڪتاب ڇپجي بازار ۾ اچي ٿو، تہ هٿون هٿ کپي ٿو وڃي. اڄ بہ سنڌ اندر ڪوبہ سياسي، ادبي ۽ ثقافتي ميڙ، اياز جي شعر سان شروع ٿئي ۽ ان سان ئي پڄاڻيءَ کي رسي ٿو. هر ترقي پسند ۽ قوم پرست تنظيم اياز کي جلسن جلوسن ۾ ڳائي ۽ پڙهي ٿي. ١٩٨٣ع واري جمهوريت جي بحاليءَ واري تحريڪ دوران جيل ياترا وقت مون کي اياز جي هر دَر ۽ پارٽيءَ ۾ مقبوليت جو تجربو ٿيو. ان هلچل ۾ هر قسم جي جماعت جا ڪارڪن گڏ هئاسين. پر اسان ۾ مشترڪ شئي جمهوريت جي بحالي ۽ اياز هو. هر گڏجاڻي ۾ اياز ڳائبو هو. هر نئين قيدي جي آجيان اياز جي گيت سان ٿيندي هئي، ۽ هر قيدي جي رهائيءَ يا جيل بدليءَ وقت، الوداع اياز جي گيت سان ٿيندي هئي. سو اياز جي فني ۽ فڪري عظمت ۽ مقبوليت کان انڪار ڪرڻ جي همت ڪري مان سچ کان اکيون ڪين پوريندس.

جيتري قدر مون کي ياد ٿو پوي، هيءُ سنگيت ناٽڪ اياز ١٩٧٠ع کان اڳ لکڻ شروع ڪيو هو. يا گهٽ ۾ گهٽ پهريون منظر ١٩٧١ع کان اڳ لکي پورو ڪيو هو. سن ١٩٧١ع جو سال اسان پنهي، بنگلاديش بحران دوران، سرڪاري مهمان

جي حيثيت ۾ گهڻو وقت گڏ سينٽرل جيل سکر ۾ گذاريو هو. ات اياز هن ناٽڪ جو پهريون ڏيک مون کي ٻڌايو هو. ان کي مڪمل ڪرڻ لاءِ هن ڦاسيءَ جو عمل مشاهدي هيٺ آڻڻ پئي چاهيو. جيل ۾ ڦاسي گهاٽ (Condemned Prisoners Ward) ۽ ڦاسي (Gallows) اسپتال جي پرسان آهن، ۽ منهنجي ڊيوٽي (ڇو جو مان سزا ڪاٽيل قيدي هوس) اسپتال ۾ ميل نرس (Male-Nurse) طور لڳي هئي، ۽ مان رهندو به اسپتال ۾ هوس. ڦاسيءَ تي ڊاڪٽر سان هڪ نرس به ويندو هو. عملدارن سان ملي اياز به بندوبست ڪيو،— ۽ پوءِ هڪ ڏينهن اسان انسان کي سوليءَ چڙهندي ڏٺو! اتفاق سان سوري تي ويندڙ شخص به آهي هئا، جن جو پس‌منظر اسان ۾ هنن لاءِ همدردي جو جذبو پئي اڀاريو ۽ سرڪار خلاف ڪاوڙ ۽ ڪروڌ! ميرپورماٿيلي جا ٽي جوان هئا، جن ان وقت اولهہ پاڪستان (ون يونٽ) جي ڪنهن اعليٰ عملدار جي پٽن کي قتل ڪيو هو، جن گڏو ٻئي ريڇ ۾ مليل زمين تي اڇي، مقامي ماڻهن سان اهڙي روش روا رکي هئي، جا گورن ساؤٿ آفريڪا ۾ رکي هئي. ڦاسيءَ جو منظر ۽ اسان تي اثر،— اهو ڪجهہ هت ڏيڻ غير ضروري سمجهي، ايتري تي اڪتفا ڪندس تہ پئي ڏينهن چانهہ تي ڪچهري ڪندي اياز چيو هو تہ هاڻي هو ”ڀڳت سنگهہ کي ڦاسي“ مڪمل ڪري سگهندو ۽ اڻين ڏي ٿيو. جيل مان نڪري هن ڊرامو پورو ڪيو، ۽ سنگت کي ٻڌايو. سال ١٩٧٤ع ۾ ڪراچيءَ ۾ عوامي ادبي انجمن جي ادبي ڪانفرنس ۾ بہ هن اهو ڊرامو پڙهيو. ١٩٧٦ع ۾ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، اياز جي شعر جو پنجابي ترجمو ڇپرايو، ان ۾ بہ هن ناٽڪ جا چوند حصا ڏنل آهن. پر سنڌيءَ ۾ هي پهريون ڀيرو ڇپجي رهيو آهي.

هيءُ هڪ سنگيت يا راڳ ناٽڪ آهي. سنگيت ناٽڪ، جنهن کي انگريزيءَ ۾ اوپيرا Opera چئجي ٿو، سو نهايت ڏي اثرائتو ۽ فنڪاراڻو اظهار جو ذريعو آهي. ڪنهن بہ شئي

يا وستو کي ٻڌڻ يا پڙهڻ کان وڌيڪ ڏسڻ سان سٺي نموني سمجهي ۽ هينئين سان هنڊائي سگهجي ٿو. ان ڪري ناٽڪ کي فطرت، خيال ۽ مافي ضمير جي اظهار جو بهترين وسيلو سمجهيو ويو آهي ۽ وڃي ٿو. دنيا جي ادب ۾ شاعري وري سڀ کان قديم ۽ اثرائتي صنف سخن آهي. نثر ته ماڻهو پڙهي ۽ ٻڌي، آن جو ماحاصل ذهن ۾ رکي، وساري ٿو ڇڏي. پر شعر اڪثر ۽ گهڻي ياڳي ياد ٿيو پوي، ۽ دل و دماغ تي يڪدم اثر ڪيو ڇڏي. ان ڪري اسان کي مقدس مذهبي صحيفا ۽ آڳاٽو ادب منظوم صورت ۾ ئي ملي ٿو (لوڪ ادب ۽ ڪلاسيڪي ادب خاص ڪري).

هن اثرائتي ۽ دلچسپ اظهار بيان جي شروعات اسان کي يونان ۽ هندستان جي آڳاٽي ادب ۾ ملي ٿي. يونان يا هندستان جي مذهبي ساخت ۽ بناوت اهڙي آهي، جو انهن ۾ راڳ ۽ ناچ کي عبادت جي حيثيت حاصل آهي. هنن جي پوڄا پاٺ ۽ مذهبي رسمن ۾ راڳ ناچ ۽ ٻين فنون لطيفه کي وڏي اهميت آهي. ان ڪري انهن ۾ اسان کي راڳ- ناٽڪ Opera ۽ نرتيه- ناٽڪ Dance Drama هر ادب کان آڳاٽو ملن ٿا. انهن اوائلي سنگيت ناٽڪن يا نرتيه ناٽڪن جو موضوع انهن مذهبن جا ديومالائي قصا يا ڪردار هوندا هئا. هندستان ۾ نرتيه يا سنگيت ناٽڪ جو موضوع اڄا به اهي قصا ۽ ڪردار آهن: رامائڻ ۽ مهاڀارت سان ڪهاڻيون، ڌرمي سورما يا سورميون، جهڙوڪ راس ليلا، رام ليلا، نل دمينتي، راجا هرشچندر ۽ شڪنتلا وغيره.

يورپ ۾ ان روايتي يوناني سنگيت ناٽڪ ۾ شيڪسپيئر ڦيرگهير آندي، نوان موضوع آن کي ڏنا. شروع ۾ شيڪسپيئر جي منظوم ڊرامن تي ڏاڍي تيڪاڻيڪي ڪئي وئي، پر اڳتي هلي، آن کي اختيار ڪيو ويو. هندستان ۾، يا هندي زبان ۾، سنگيت ناٽڪ کي روايتي ڌرمي پوشاڪ ۽ لبادي سان ڪڍي،

نون موضوعن سان روشناس ڪرائي جو سهرو به جديد هندي ڊرامي جي باني ڀارتيندو جي سر تي آهي، جنهن شيڪسپيئر جي منظوم ڊرامي جو منظر هندي ترجمو ڪري، ڪاميابيءَ سان اسٽيج ڪيو، اڄ کان ڪو هڪ صدي اڳ، يعني ١٨٨٠ع ۾.

سنڌيءَ جي آڳاٽي ادب ۾ اسان کي سنگيت يا نرتيه ناٽڪ ته ڪونه ٿو ملي، پر انهن سان ملندڙ جلندڙ ڪيئي منظوم شيون ملن ٿيون، جن ۾ ڪم و بيش اهي ئي موضوع ملن ٿا جي ڪي قدر يوناني اوپيرا ۽ هندي سنگيت ناٽڪ ۾ ملن ٿا. اهي آهن منظوم داستان يا ويرگاٿا ڪال جا منظوم قصا. يعني پنهنجي سورمين ۽ سورمن جا منظوم قصا. سنڌ جون تاريخي جنگيون ۽ انهن جا جوڌا انهن منظوم داستانن جو موضوع آهن. انهن لوڪ ادب جي شعرن جي ساخت اهڙي آهي، جو انهن کي پڙهي، ڊائلاگ يا گفتا ڪري، آسانيءَ سان ڊرامائي تشڪيل ڏئي سگهجي ٿي. ٻي هڪ سنڌي صنف اوپيرا کي ويجهي آهي، سا آهي ”سانگ“. هيئت جي لحاظ کان اها بالڪل اوپيرا جهڙي آهي، پر مواد جي لحاظ کان فرق آهي. اوپيرا ۾ موضوع گهڻو ڪري الميه (Tragedy) هوندو آهي، پر سانگ ۾ اهو طربيه (Comedy) هوندو آهي. ان فرق سان سانگ کي سنڌيءَ جي اوپيرا جي اوائلي صورت چئي سگهجي ٿو. اسان جي سنڌي ڪلاسيڪي شاعريءَ ۾ لوڪ ڪهاڻين بابت آيل بيت به آسانيءَ سان ڊرامائي روپ ۾ آڻي سگهجن ٿا.

بهرحال سنڌي ادب ۾ پهريون اوپيرا، سنڌي ادب جي محسن ۽ سنڌي ناٽڪ جي باني آبي مرزا قليچ بيگ لکيو، جو هو ”ليليٰ مجنون“. اهو ڊرامو ١٨٨٠ع ۾ لکيو ويو ۽ اسٽيج ٿيو. ان کان پوءِ ٻيو مڪمل منظوم سنڌي ڊرامو، مشهور سنڌي شاعر ارجن شاد ١٩٦٦ع ۾ لکيو. سندس اهو سنگيت ناٽڪ ”ڏاهيون ڏک ڏسن“ ١٩٦٦ع ۾ ڏسي ناٽڪ نويس، ناٽڪڪار ۽ شاعر گوردن ڀارتيءَ، ڪاميابيءَ سان بمبئيءَ ۾

اسٽيج ڪري ڏيکاريو. ان بعد اِن ميدان ۾ اسان کي شيخ اياز ۽ سندس سنگيت ناٽڪ نظر اچن ٿا. جهڙيءَ ريت شاعريءَ ۾ اياز سنڌيءَ جي وساريل صنفن کي نون موضوعن سان سينگاري سنواري ثقافتي احياءَ ۽ بقا جو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، اهڙيءَ ريت هِنن سنگيت ناٽڪن ۾ به هُن پنهنجي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جي احياءَ جي ڪوشش ڪئي آهي. هنن سنگيت ناٽڪن جا موضوع ۽ ڪردار اسان جي تاريخ ۽ ثقافت جو اڻ-ٽٽ حصو آهن.

سنگيت ناٽڪ ۾، خاص ڪري الميہ ناٽڪ ۾، ساري ڪٿاءَ جي پس منظر ۾ مضمون جو سَت يا روح ڪارفرما هوندو آهي، جو هوندو آهي لافاني ۽ امر فعال موضوع، جو ساري ڪٿاءَ تي حاوي ۽ اثرانداز ٿيندو رهندو آهي. قديم سنگيت ناٽڪن ۾ اهو موضوع ڌرمي هوندو هو، پر جديد ۾ وقت جي گهرجن آهر مٽبو سٽبو رهي ٿو. اهو ئي لقاءُ اسان کي اياز جي سنگيت ناٽڪن ۾ به ملي ٿو. هن جي سنگيت ناٽڪن جو موضوع نہ رڳو اسان جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي جو لافاني ۽ امر حصو آهي، پر اهي ڪهاڻيون ۽ واقعا آهن جي اڄ به اسان جي رڳ رڳ ۾ ۽ لُونءَ لُونءَ ۾ سمايل آهن. شروع ۾ اهي موضوع ۽ ڪردار (نئين ۽ غير مانوس هيئت جي ڪري) عجيب و غريب ٿا لڳن، پر هڪ دفعو پڙهڻ شروع ڪرڻ کان پوءِ اهي سڀ واقعا پنهنجي اکين ڏٺا، ۽ ڪردار ڄاتل سڃاتل ٿا لڳن. هڪ سٽهڻي، سوڀتي، ڪليل ۽ چٽي، ڪردار کي اجاگر ڪندڙ منظوم مڪالمہ نگاري، ۽ هڪ سنجيده ۽ امر، پُر فعال، ڪهاڻي، اياز جي سنگيت ناٽڪ جي خوبي آهن. اهي ئي هڪ سنگيت ناٽڪ جي پورڻتا جون گهربل گهرجون آهن. پکيت سنگهہ جي ناٽڪ ۾ به اسان کي اهي ئي خوبيون بدرجہ اتم ملن ٿيون. نہ رڳو فعال ۽ لافاني موضوع آهي، پر ان جي پس منظر وارو سارو تاريخي (سياسي-ثقافتي) ماحول به موجزن ملي ٿو. ان دور جي

تاريخي سياسي منظر جي جهلڪ هنن سٽن مان ملي ٿي:

هي ديس سڄو ڌي اوڳو آ
من روڳي آن جو موڳو آ....

جو دک آمت آ ڌرتيءَ تي
۽ ڳورو ڳٽ آ ڌرتيءَ تي....

هر وقت جڙيءَ کي جيس ڇڻي
ڪنهن ڌورانهين جو ڏس ڏيئي
هو پنهنجي پيڙ وسارن ٿا....

ان سياسي صورتحال ۾ اسان جي معاشري جا ڪي طبقاتي ڪردار ڇا پيا ڪن؟ هنن جو ورتاءُ ان ساري صورتحال طرف ڪهڙو آهي، تنهن جو نقشو اياز هيئن منظوم ٿو ڪري.

هي راءِ بهادر ها ها ها
هي خان بهادر ها ها ها
هي ويهي روز فرنگيءَ سان
سڀ ڪارا پوري پنگيءَ سان
ڪو ٺاهہ ٺڳيءَ جو ٺاهن ٿا.
ڇا سوچن ٿا، سا ڇاهن ٿا
ستو ٺنٺ ڪري مي ٺوڳيئڙا؛
قانون اُنهن جا ڪوريئڙا
جي پنهنجا ڄار وڇائن ٿا.
۽ ديس سڄو ڦاسائن ٿا....

ملڪ جي باشعور ۽ سياسي سجاڳيءَ واري فردن تي، اياز جي هن سنگيت ناٽڪ جي مکيہ ڪردارن تي، ان صورتحال جو ڇا اثر پوي ٿو، موت ۾ انهن جو ڪهڙو ردعمل ڇا ٿو ٿئي، تنهن جو اظهار وري اياز هيئن ٿو ڪري:

آ رات وڃي پنواس وٽو،

هر ڪنهن کي ڪرڻ جو ناهه پتو
ڇا ننڊ نه ان جي ٽٽڻي آ؟
ڇا باک ڪڏهن به نه ڦٽڻي آ؟
مون ان تي هر هر سوچو آ
۽ روز لهوءَ ۾ لوچو آ....

انهن مٿين سٽن ۾ اياز جي ڪردارن جي سوچ جو انداز ۽ نمونو ڏيکاري ٿو ته هو مايوس ۽ نراس ڪندڙ سياسي حالتن جي باوجود آشاوادي آهن. کين يقين آهي ته باک ڦٽڻي آهي. پر ڪڏهن، سو هو حالتن جي پيچيدگيءَ جي مدنظر ٻڌائي نٿا سگهن.

ڪوبه فنڪار پنهنجي فني ۽ فڪري صلاحيتن جي اظهار لاءِ، ڪنهن صنف سخن يا هيئت اختيار ڪرڻ وقت، پهريائين اهو سوچيندو آهي ته ڪهڙيءَ طرح، پڙهندڙ ۾ ان جي مطالعي لاءِ آمادگي پيدا ڪئي وڃي. ان لاءِ هڪ ئي رستو آهي. جڏهن به ڪنهن گهري، گنڀير ۽ نازڪ خيال کي ڪنهن ٻئي تائين پهچائڻ مقصود هوندو آهي ته، ان لاءِ پڙهندڙ جي اندروني ذهني عنصرن ۽ عواملن کي ڌيان ۾ رکڻ ۽ انهن تائين رسائي ڪرڻ ضروري هوندو آهي. هن سنگيت ناٽڪ ۾ به اياز پڙهندڙ جي اندروني عنصرن ۽ عواملن تائين پهتل ۽ رسائي ڪيل نظر ٿو اچي. پڙهندڙ جي اندر ۾ ڪارفرما اهي جذبا ۽ اڌما آهن قوم پرستي، وطن دوستي، ۽ سامراج دشمني! اسان جي ملڪ جي اڪثريت جي اندر ۾ اهي ئي عنصر باعمل آهن ۽ اهي عوامل ڪارفرما آهن.

هي مٽي آ هي ڀٽي آ
هي بم گولو ما شڪتي آ
جا ناهي ڪنهن ئي جپ تپ ۾
هي بم گولو منهنجي لپ ۾...
هن بم گولي سان بربادي

ٿـــي اوري آئـــي آزادي
ٿا ويري هـــر هـــر هنسا ڪن
۽ پنهنجا ڏيـهـي سنسا ڪـــن
ڇي: ڪنهن جي هتيا ناهه چڱي
ڇـــو پنهنجي هتيا آهه چڱي.

مٽيءَ سان محبت، وطن تي پاڻ واري ڇڏڻ ۽ قوم پرستيءَ جي اندروني عواملن کي اياز عيئن ٿو ڇيڙي:

جـنـم جنني جـنـم ڀـــومـــي
تـهـنـجـي گـــود امرتـا آڇـــي
مٽـيءَ کـي مـــريـــادا آڇـــي
تهنجـــي لاءِ مـــري مون مـــاتـــا
جنم جنم جـــا مـــارڳ پـــاتـــا
جنم جنم جننـــي، جنم جنم جننـــي
جنم جنم ڌرتـــي، جنم جنم ڌرتـــي.

هر وطن ۾ ۽ ديس ۾ ڪي اهڙا گروهه ۽ ٽولا به ٿيندا آهن، جي پنهنجون وفاداريون ۽ نمڪ حلاليون مٽيءَ سان نه پر خيالي ۽ تصوراتي نظرين سان رکندا آهن. اهو ئي هڪ اندروني عنصر، هند - پاڪ جي تاريخ جي ان سياسي دور ۾ به قابل ديد هو، جو به ناٽڪ جي پس منظر ۾ آهي. ان کي انڪار وطن جو فلسفو چئي سگهجي ٿو. ان جو ذڪر هن ناٽڪ ۾ ڏسو:

هو پنهنجي لـوءِ نـــه لوچن ٿـــا
ايـــران عرب جـــو سوچن ٿـــا
تـــن لاءِ سنوســـي ســـوڊانـــي
ڪو ابـــدالـــي، ڪو افغانـــي
ڪا جونـــي جنت نـــاهـــن ٿـــا
پوءِ هرڪو ان ڏي ڪاهي ٿـــو
۽ ڪنڌ لـــتـــاڙي ٽيپوءَ جـــو
۽ رت لـــتـــاڙي ٽيـپوءَ جـــو

تــو ڀـڄـي خـيـالـــي دنيا ۾
ڪنهن ڀـولـي ڀـالـــي دنيا ۾.

اياز جي هن سنگيت ناٽڪ جا ڪردار پنهنجي جاءِ تي ٺوڙ نيائن ٿا. سندن ايمان اٽل ۽ ويساهه اڃهل آهي. پر انسان آخر انسان آهي. زندگي ۽ زندگيءَ سان پيار هڪ حقيقت ۽ هڪ سچ ۽ ضرورت آهي. اياز جي ڪردارن ۾ ڪٿي ڪڏهن گهڙي ڪن لاءِ اها نفسياتي ڪمزوري اڀري ٿي اچي. هنن ۾ لحظي لاءِ مايوسي ۽ وياڪلتا واسو ٿي ڪري:

اڄ رات لڙي آهي
آ پنڌ پري پنهنجو
تقدير ڪڙي آهـي
هي ويل وڇوڙي جي
ڪيڏي نہ ڪڙي آهي
اڄ رات لڙي آهي.

ڪيڻن ٿري ڪنهن ڪـونـہ ڇيو
ڪيڻن جوت ٻري ڪنهن ڪونہ ڇيو.

ڪنهن ٻيءَ پلڪ ۾ اياز جو ناٽڪ ان مايوسيءَ ۽ وياڪلتا جي سنسار مان موٽي ٿـو اچي. ان ٻوءِ ۽ وهم جي دنيا مان نڪري ٿو اچي. سندس پنهنجي ڪاربہ ۽ ڪارج ۾ وشواس واپس ورندو نظر ٿو اچي، ۽ چوي ٿو:

هي ڪهڙي ڀؤ جي ڀڻ ڀڻ آ
هي تـو ۾ ڇا جي آڻ تڻ آ
من موڙ ڪ توڪي تـو ڻاهـي....

پنهنجي هن الميہ سنگيت ناٽڪ ۾ اياز پنهنجي ڪردارن جي نہ رڳو جذبي جي بلندي، سندن پنهنجي آدرش ۽ نظرئي ۾ اٽل ايمان ۽ اعتماد، اڻ موٽ ارادو، ۽ سِرَ ڏئي سرخرو ٿيڻ جو آدم ۽ عزم جي مورت چٽي آهي، پر هنن جي من ۾ جا

آڻ تڻ، ٻڌڙ، هورا کورا ۽ نفسياتي ماندائڻ متل آهي، ته هنن جي قربانيءَ جو ڇا حاصل؟ هنن جي زندگي سڦل ويئي اڦل؟ هو ته مري ويندا، پوءِ ڇا؟ هنن جو ڇا؟ اهي ۽ اهڙا ٻيا سوال. ان کي به نظر انداز نه ڪيو ويو آهي. هنن جي ذهن ۾ ڪيئي وسوسا ۽ خيال اچن ٿا. پر هو انهن کي مٿانئن حاوي ٿا پون. هنن کي پڪ آهي ته سندن قربانيون رائگان نه اجايون نه وينديون. هنن کي خاطري آهي ته سندن جيون ڀيٽا انقلاب لاءِ راهه هموار ۽ واضح ڪندي. سندن موت عوام ۾ سجاڳيءَ جي لهر آڻيندو. انهن سڀني سوچن، خيالن، وهمن، ذهني ڪشمڪش ۽ پيڙائن، بيزاري ۽ پڇتاءَ جي نفسياتي تصوير اياز جي سنگيت ناٽڪ جي منظوم مڪالمن ۾ ملي ٿي:

مـــرڻ لـــوءِ هميشه لاءِ لـــڏڻ
گهر ٻـــار ڇڏڻ، سنسار ڇڏڻ
ٻـــي موت مرڻ، واپس نـــه ورڻ
۽ ڏوراهين ڪان ڪونـــه ڏرڻ
ڪيڏو نـــه آڻاڻو سپنو آ

—

اڄ مان مرڻيءَ ۾ پڪ نه آ
ڪنجهڪار نه آ، ڪا ڪُڪ نه آ
جـــڻ سارو ديس مـــري ويو آ
اڄ منهنجـــو ڏي ڏري پيو آ
مان هينئون هاري سوچان ٿـــو
هي جيون واري سوچان ٿـــو
مـــون ڇاله جان گنوائـــي آ
ڇا [illegible] آ؟

[illegible] سوالن [illegible] ۽ وهمن جو جواب
[illegible]

ڇــا تنهنجـــي ڀيٽ اجـائـي آ؟
تـــو جيڪا چٽڪـ لڳـائـــي آ
ڪو مـــچ انهيءَ مان مچـٽـو آ
ـو ڏينهن اڳـــي ٻـــوه اچٽو آ ....

—

ـڪجهه صديـــن اڳ ڀوُنچال جيان
ءِ پنهنجـــو مـــوت ســوال جيان
ڪنهن وقت تـــه آيـــري اچٽو آ
ـــو مـــد اڳـوٻـوه ٻچٽو آ
جو لهڪي سپ کـي لال ڪري
ءَ جنهن مان ٻهه ٻهه ديس ٻـــري
عـــر ماڻهو رک نـــه ٿيـٽـو آ
جيون جـــي جـک نـــه ٽيٽو آ ....

ڪي مـــاڻهو آهـــن ڳـــاڻ ڳٽيا
ٿـو ارپـــي جـن کـي موت مٽيا
تاريـخ انـدر هـــو ڏڙڪن ٿـــا
ڪجهه وقت آدهامي پڙڪن ٿـــا
عـن ڀُڙءِ تـي پنيٽ پنيٽ ٿـي؛
ڪنهن وقت اچانڪ پرگهٽ، ٿـي
ـو پنهنجـو ٻـارڻ ٻـارن ٿـــا
ءَ ڳٽ ڳچين جـــا ڳـارن ٿـــا ....

سنگيت نـاٽڪ جـي متين حوالـي طور ڏنل ٽڪرن ۾ نمونن مان بخوبي اندازو لـڳائي سگهجي ٿـو تـه اياز نـه رڳـو پنهنجي انفرادي تجربي ۽ مشاهدي کـي استعمال ڪيو آهـي، پر پڙهندڙ جي مشترڪ يا گڏيل تجربي جي ماحاصل کي ٻه پنهنجي خيال جي اظهار وسيلي، پس منظر ۾ قائم ڪري رکيو آهي. ان ڪري هن پنهنجي فڪر ۽ نباهي مان پڙهندڙ جي اندروني

عنصرن، احساسن ۽ عواملن کي ڏونڌاڙي، لرزائي ۽ متحرڪ ڪري ڇڏيو آهي. هن سنگيت ناٽڪ ۾ اسان کي، اياز جي فڪر ۾، پنهنجي تاريخي سچ ۽ انساني زندگيءَ جي مختلف نفسياتي صداقتن جو ڪڏيل سڏيل اظهار ملي ٿو. اهو اظهار انتهائي متاثر ڪندڙ آهي. هڪ پنهنجي موضوع ۽ سياسي-ثقافتي پس منظر ڪري ۽ ٻيو خود اياز جي فني مهارت جي ڪري. ٻولي اياز جي گولي آهي. شاهه سائينءَ کان پوءِ مون سنڌي ٻوليءَ کي اياز آڏو ئي حڪم جي ٻانڌي ٻڌيل ڏٺو آهي. هو ان معاملي ۾ جادوگر آهي ۽ لفظن جي چونڊ ۽ استعمال سان شعر ۾ نغمگي، مڌرتا يا موسيقي پيدا ڪرڻ ۾ ڪمال درجي جي مهارت رکي ٿو. هن سنگيت ناٽڪ ۾ به اياز جي اها جادوگري ۽ سحر انگيزي ڪارفرما نظر اچي ٿي. سنڌس عام شعر جيان، هن ناٽڪ جا منظوم مڪالما به نغمگي ۽ مڌرتا سان ڌمتار آهن ۽ ان ڪري پڙهندڙ تي وڌيڪ ۽ گهڻو اثر وجهن ٿا. پڙهندڙ شعر جي نغمگي جي وهڪري ۾ بي خود ٿيو وهندو لڙهندو ٿو وڃي. هڪ هڪ مڪالمو يا گفتو سنڌس اندر ۾ ڪوئل جي ڪوڪ جيان، چير وجهندو، پيهندو ٿو وڃي. پڙهندڙ بي خود ٿيو قومي، وطن دوستي ۽ انقلابي جذبن جي ڏارائن تي لڙهندو ٿو وڃي. ناٽڪ پوري ٿيڻ تي هو چرڪ ڀري پنهنجي اکيون ننڊ مان جاڳي اٿي ٿو.

ڪنهن به فن پاري يا تخليق جي پرک ۽ اڀياس وقت، ٻن ڳالهين کي خيال ۾ رکيو ويندو آهي. هڪ فنڪار يا تخليقڪار جو فڪري ۽ تخليقي وارو عمل ۽ ٻيو موٽ ۾ پڙهندڙ جو سوچ وارو ۽ شعوري رد عمل - انهن ٻنهي، عمل ۽ رد عمل، ۾ ڪا هڪ جهڙائي يا ڪو مشترڪ قدر ٿئي ٿو. ان ڪري، ٻنهي کي گڏي ان فن پاري جو تجزيو يا اڀياس ڪبو ته، ان اڀياس ۽ پرک جو نتيجو يا ماحاصل نه رڳو مناسب ۽ بامقصد هوندو، پر بامعنيٰ ۽ نڪتي وارو به هوندو.

مون هن سنگيت ناٽڪ جو اپياس به انهن ئي اصولن تي ڪيو آهي. مون اياز جي فڪري ۽ تخليقي تجربي ۽ مشاهدي کي به خيال ۾ رکيو آهي، ته عام سنڌي پڙهندڙ جي سوچ ۽ شعور کي ... مون اهو به ڌيان ۾ رکيو آهي ته ان فن پاري جو پڙهندڙ جي اندروني عنصرن ۽ احساسن تي ڪهڙو اثر ٿو پوي، ۽ ته موٽ ۾ هو ڪهڙي رد عمل جو اظهار ٿو ڪري. چوڻ جو مطلب اهو آهي ته مون رڳو اياز جي فني، فڪري ۽ تخليقي عمل يا ڳڻن کي توجهه جو مرڪز بڻائي، هيءُ پرک يا اپياس نه ڪيو آهي.

منهنجي مٿين گذارشن کي خيال ۾ رکي، جي توهان هن سنگيت ناٽڪ جو مطالعو ڪيو ته يقيناً اوهين به مون سان مٿين راءِ ۾ سهمت يا متفق ٿيندا ۽ توهان کي اهي سڀ خوبيون هن ناٽڪ ۾ نظر اينديون، جن طرف مون اشارو ڪيو آهي. پر، ايترو به، ٿي سگهي ٿو ته توهان کي وڌيڪ ۽ بيون خوبيون ۽ قابل ذڪر ڳالهيون معلوم ۽ محسوس ڪري سگهو، جي منهنجي ڌيان ۽ نظر ۾ نه اچي سگهيون هجن.

رشيد ڀٽي

15 جون، 1986ع.
بئريج روڊ،
سکر سنڌ.

ڀڳت سنگهه کي ڦاسي

’آزادي‘، مان انهيءَ خطرناڪ لفظ کي
ڏنگين ليڪن ۾ وجهان ٿو جيئن ڪنهن
وحشي جانور کي سڱن کان جهلبو آهي

— هڪ يوناني ليکڪ

ڊيک۔ پهريون

ويس ڊاري: ڀڳت سنگهہ
چندر شيکر آزاد
ڪشوري لال
سکديو
ڊاڪٽر گيا پرساد
راج گرو

سال: ١٩٢٨ع

راوي: ۲۲-۱۹۲۱ع جي عظيم عوامي تحريڪ
کان پوءِ ڪانگريس ۾ اڌ ٿي ويئي آهي. فقط سوراج
پارٽي گانڌيءَ جي آسپاس ساڻ جُونءِ وانگر چُري رهي
آهي. ورلي ڪوئي عوامي جلسو ٿئي ٿو. قانون ساز
ادارن کان ٻاهر ڪائي سياسي چرپر نه رهي آهي.
اڪثر انقلابي جيلن ۾ آهن. ساري هندستان تي تراسائي
ڇانيل آهي. بمبئيءَ، ڪلڪتي ۽ ڪانپور ۾ مزدورن
زبردست هڙتالون ڪيون، جن ٻاهرينءَ دنيا جو ڌيان
ته ڇڪايو، ليڪن ديس ۾ ڪائي هل چل پيدا نه ٿي.
اِنهيءَ مايوسيءَ جي فضا ۾ ڪجهه انقلابي نوجوانن
دهشت انگيزيءَ کي نئي سياسي نجات جو ذريعو
سمجهيو آهي.

[illegible]

[لاهور ۾ هڪ تهه خانو. رات جو وڳو آهي؛ تهه خاني ۾ چوڏاري چار لالٽين ٻري رهيا آهن. ديوارن تي هندستان جو نقشو ۽ جهانسيءَ جي رانيءَ، ٽيپو سلطان تانتيا ٽوپي ۽ نانا صاحب جون فريم ٿيل تصويرون لڳل آهن. وچ تي هڪ ميز پئي آهي، جنهن جي هڪ پاسي ڀڳت سنگهه، ڪشوري لال ۽ ڊاڪٽر گياپرساد ويٺا آهن ۽ ٻئي پاسي چندر شيکر آزاد، سکديو ۽ راج گرو ويٺا آهن. ميز تي ڇهه بم گولا رکيل آهن، جي تهه خاني ۾ لڪل ڪارخاني ۾ تيار ڪيا ويا آهن. هڪ اخبار به ميز تي پئي آهي، جنهن جي پهرئين صفحي تي ڪارن حاشين ۾ لالا لجپت راءِ جي موت جي خبر ڇپيل آهي]

ڀڳت سنگهه:

هي ديس سڄوئي اوکو آ
مَن روڳي اَن جو موکو آ؛
هر ڪِيانَ اَنهيءَ جو ڪيڙو آ،
۽ رات مٿان جو ٻيڙو آ
تنهن ڏانهن اُڀو ترسول ڪري
ٿو واريءَ تي وڏراڳ ٺري —
هر ٿاڪ اَنهيءَ جو روڳي آ،
هر ماڳ اَنهيءَ جو روڳي آ،
هر جاڳ اَنهيءَ جي جوڳي آ،
هر لاڳ اَنهيءَ جي لوڏي آ،
جا ڳالهه ڪري ٿو ڳوڙهي آ،
پر ڀرڪ نه مت جي سوڙهي آ؛
جا ڏند ڪٿا آ ڏاهي آ
جَنَ ڪا شيءِ ڇوهي چاهي آ
جا ڪتري وينو مَن مَن ۾ —
هي ٻِين ٻِين جوڳي ٻَن ٻَن ۾
۽ ڀيڀ ڀڀوتي واڻن تي
هر وقت جتائون جاڻن تي!
سِندور لِلاڙن تي لائي
۽ ڪوڙا ڇيرت ورجائي،
هو تڪيا تيرٿ پيٺن ٿا،
۽ وَرُ وَرُ مَن تان ميٽن ٿا
جو ڏکُ آمتُ آ ڌرتيءَ تي
۽ ڳورو ڳٽُ آ ڌرتيءَ تي؛
هر وقت جڙيءَ کي جَسُ چٽي
ڪنهن ڏورانهين جو ڏسُ ڏئي،

هو پنهنجي پيڙ وسارن ٿا؛
کي کهـر-گهنگهر ۾ گهارن ٿا
۽ پوٺيون ٻسنڪ پيئن ٿا
ڪنهن جهوني وهه تي جيئن ٿا
۽ آجري مَن کي لوڻن ٿا
۽ هر هر ڏاڍا ڏوئن ٿا؛
کي جيءَ وجهن ٿا جاڙن ۾
۽ جهاڳي پند پهاڙن ۾
ٿا شرڌا سان ڪيلاش ڏسن
۽ آڇ متان آڪاش ڏسن؛
ڪِن اونهو ڪنچن چنگا جو
ڪِن جمنا جو ڪِن گنگا جو،
کي ڏرس ته قواليون ڳائن ٿا
۽ پيرن کي ڀتڙ پائن ٿا
ٿا داتا جي دربار وڃن
۽ پيرو پنهنجو ڪونه پڇن،
کي آمرتسر واجهائن ٿا
ڪنر-واڻيءَ جا ڳڻ ڳائن ٿا؛
ڇا ڪيچڙ ڪيڙا ڪيڙا آ!
جا ديس سڄي جي پيڙا آ
ڪنهن سوچيءَ آ ڪنهن ڇاتي آ؟
ڪنهن آن ۾ جهاتي پاتي آ؟
هر جيءَ جڏهن آهي جنڊ ۾،
انگريز بهادر جي پٽڻ ۾
هي راهه بهادر ها ها ها!
هي خان بهادر آها ها!

هي ويهين روز فرنگيءَ سان
سڀ ڪارا پوري پنگيءَ سان
ڪي ڌاهه نڳيءَ جا ڌاهن ٿا؛
ڇا سوچن ٿا ڇا چاهن ٿا
ستون ڌنڌ ڪري هي ٺوڳيئڙا!
قانون آنهن جا ڪوريئڙا
جي پنهنجا ڄار وڇائن ٿا
۽ ديس سڄو ڦاسائن ٿا
ڪنهن ڪوڙي تاجيءَ پيٺي ۾،
هي ڪانچ وجهن ٿا ڏيٺي ۾
هر ماڻهوءَ جو من مڪڙ جيان—
۽ هرڪو انڌيءَ اٺ جيان
جنهن پنهنجو چارو پاتي ٿو،
سا لٺ سهارو چاتي ٿو
جا لٺ پڇي ٿي لڱونڌڙيون؛
هي ڪوپريون جنهن وقت مڙيون
وهنوار ٿيا تنهن ويچي جا
تنهن جڙتو آڳيي پيچي جا
جو پون سڄي پنيلائي ٿو
۽ ويڙهيچا ويڙهائي ٿو—
جا ڪس چڙهي وٺي ڪارڻ تي
هر ويڙهوءَ جي ونچارڻ تي
سا ڪيئن لهي، سا ڪيئن لهي؟
هي ڏانديو ڏانچو ڪيئن ڊهي؟
ڪيئن ديس سڄي کي ڏونڌاڙيون؟
ڪيئن جيءَ سمور جهونجهڙيون؟

ڊاڪٽر گيا پرسان:

هر پَنڌَ مُري، جي موچَ ڏني،
هر موچَ اجائي لوچَ ڏني،
هر شنڪرُ شُونيہ ڳولي ٿو
ڪو آن ۾ آڌو ٻولي ٿو،
ٿا گياني گهاٽا ٻڙ ڳولن
۽ ٽيرڪَن وارا ٽڙ ڳولن
۽ انت ڪال تي سوچن ٿا
پر ڪونہ حال تي سوچن ٿا!
ڪو گوتم آ، ڪو گانڌي آ،
پر ديس مٿان جا آنڌي آ
سا ڪيئن ٽري، ڪنهن ڪونہ ڇيو!
ڪيئن جوت ٻري، ڪنهن ڪونہ ڇيو!
آ ڪيڏي پيڙ ڪُويڄن جي،
تن ڀُوسي جهڙن ڀيڄن جي،
جي منتر چار اُچارن ٿا
۽ چوري چاڪ نهارن ٿا.
ٿا اهڙا آوتا ڏَسَ ڏيَن
جو ڪَهاوَ وڃي ناسُور ٿين!
آڄُ تن جي ٻورن ڀَٽن کي
۽ تن جي ڪيڦَ ٽيرَڪن کي
ڪو ڍانڍُ مچايون ڍير ڪري!
ڪيئن راوڻ جهڙي رات ٽري
آ ڀاڪ وڃي بنواس وٺو!
هن ڪُنبي ڪرڻَ جو ناهي پتو
ڇا ننڊ نہ آن جي ٽُٽڻي آ؟
ڇا ڀاڪ ڪڏهن بہ نہ ڦُٽڻي آ؟

مون ان تي ڪرڪر سوچيو آ
۽ روز لهوءَ ۾ لوچيو آ!
ڀڳت ڳهر ڳهر سنگهہ جيڻ ٿا
۽ ماڻهوءَ جو رت پيئڻ ٿا،
ٿا پڳ پڳ ڪارا نانگ پلن
۽ هيڏا سارا نانگ پلن،
پر تن تي جي ڪو وارُ ڪري
۽ وڙهہ تي اتياچارُ ڪري
ھُو جنم جنم اپراڌي آ؛
ڪِٿن ديس سڄي ڇُپ ساڌي آ!
آ ڪيڏي برف هماليہ تي،
ڪِٿن ڇنڇي سا ڪنهن وقت رڃي
او شال! ڳهٽا ڳهنگهور اٿي
۽ اُڀري زوران زور اٿي،
او شال! نڪا طوفان آڇن
۽ ڳاج ڪري ڳهمسان اڇن
۽ ڌُول ڳِريءَ * ڪي ڌڌڪائن
۽ گوري شنڪر * کي ڳهائن
۽ چوڌَ ڇِپُن کي ڪيرائن
۽ ڦِرندي ڦرندي ڦيرائن
ڪنهن وقت آثاسيءَ ڌرتيءَ کي
هن پُوريءَ ناسيءَ ڌرتيءَ کي،
۽ آن جا سارا ٿاڪ ٿڌڙي
شل تارن تائين برف آڏي.

---

* ڌول ڳِري ۽ گوري شنڪر: هماليہ پهاڙ جون ٻہ چوٽيون.

۽ ساري ڌرتي ڏونڏاڙي
هي جهونا وڻ سڀ جهونجهاڙي!
ٿل آکيرن جي اوٽ ڍهي
۽ ڪکہ پکرڪو جيءُ ڪهي!
هي گهاگهرا، گنڊڪ، پاڳمتي
۽ گنگا، جمنا، سرسوتي، *
سڀ جيسين نارئون نار وَهن
۽ گرجي ساگر طرف ڪہن،
۽ جيسين هيڏي برف رجي،
اڄ تيسين ڪو طوفان ٿجي!
طوفان ضروري آ يارو!
گهمسان ضروري آ يارو!

[چندر شيکر آزاد
هٿ ۾ برگوار جهلي
ڪجهہ سوچي رهيو آهي.
سکديو هن ڏانهن ڏسي ٿو]

سکديو:
هي آهي ديس ڀوانيءَ جو
تو تاتي خون جوانيءَ جو
ڪو اهڙو لاڍو ٿي شيکر
جو خون سجاڍو ٿي شيکر

---

* گهاگهرا، گنڊڪ، پاڳ متي، گنگا جمنا ۽ سرسوتي: نديون جي هماليہ مان وهن ٿيون.

چلدر شيڪر:

[پنهنجي هٿ ۾
ٻرگولي ڏانهن ڏسي]

هي مُڪتي آ، هي ڀڳتي آ
هي ٻرگولو سا شڪتي آ
جا ناهي ڪنهن ڀي جپ تپ ۾،
هي ٻرگولو منهنجي لپ ۾
سو دُشٽَ اُڏائي سگهندو آ
سو راوڻَ گهائي سگهندو آ،
ڪو ڏَنشُ انهيءَ جو مٽُ ناهي ـــ
هِن پوري باپوءَ وٽ ڇاهي؟
هڪ ڪوڙو ڍونگُ اهنسا جو
جو ڪنهن کي ڪونہ ڪندو آ جو!
تو مَن مَن کي ميواڙُ سڏي
پرتاپ ويو ڪنهن ديس لڏي!
تي، جيسين هرڪو شيواجي
هيءَ ڀُونءِ نہ ٿيڻي آ آجي!
اَڄُ وڙهڻو آ اَڄُ وڙهڻو آ!
جي جيءَ جڏي سان رڙهڻو آ
ڪا منزل سُور نہ ملڻي آ ـــ
هيءَ ڏرتي نيٺ نہ ڪَلڻي آ،
هي لڙڪ لهوءَ جا جهوليءَ ۾
هيءَ ڀيت ڀيت پنهنجي ٻوليءَ ۾
هيءَ آنا ڪاڻي ڪارج ۾
۽ هر حيراني ڪارج ۾
هڪ ٻم اُڏائي سگهندو آ
سو مقصد پائي سگهندو آ

جو ٻوڙهي جهور سياست جي
هِن آئي نئون سياست جي
سو سالن مور نه ڀاتو آ—
اڄ ماڻهو ماڻهو ڀاتو آ،
هي ٻه ڏماڪي سان ڦاٽي
ڪنهن ورلي واڪي سان ڦاٽي
هر ٽارُونءَ کي ٽڙڦائيندو،
۽ آيري هرڪو ڳائيندو
کي گيت آنوکا ڌرتيءَ جا
۽ ڪٽندو جوکا ڌرتيءَ جا،
۽ آزاديءَ جي سٽڻ هٽي
هر ڏيهي ٽيندو ڏيهه ڏٺي،
هِن ٻرگولي سان برٻادي
ٿي اوري آئي آزادي—
ٿا ويري هر هر هنسا ڪن
۽ پنهنجا ڏيهي سنسا ڪن،
چي، ”ڪنهن جي هتيا ناهه چڱي،“
جو پنهنجي هتيا آهه چڱي!
ڪٿهه لالا لجپت راءِ * مئو،
ڇا مٽيا وارو سڙس هئو!
هي تنهن لاءِ هڙ هڙ روئن ٿا
۽ روئي ڏک کي ڌوئن ٿا؛

---

* ١٩٢٨ع ۾ لالا لجپت راءِ کي، سائمن ڪميشن خلاف جلوس جي رهبري ڪندي، ڏاڍا لٺين جا ڌڪ هنيا ويا هئا ۽ هو انهن ڌڪن سبب، ڪجهه هفتن کان پوءِ مري ويو هو.

هو گورا ٺهه ٺهه ٺهڪ ڏئي
ٿا رات گذارن مدّ مٽڙي
۽ رميا سيپيا ناچ ڪري
۽ روسڪيءَ جهرمر جامَ ڀري
ٿي گهرا گهٽ گهٽ پيئن ٿا
۽ ڇوڙن وانگر جيئن ٿا
۽ ڳائن ٿا، ”اي برطانيا!
”ڪر راڄُ سدا اي برطانيا
”تون ڇولين تي!“ افسوس اسان
ٿا ڳايون ساڳيا گيت اڃان،
هو گيت منوهرَ مرليءَ جا
ڪنهن گوالي جا ڪنهن گوپيءَ جا
۽ برندابن ۾ گهاريون ٿا؛
ڪنهن وقت ايوڌيا ساريون ٿا
۽ رامراج لئه وسڪون ٿا
۽ سامراج کان ڪِسڪون ٿا؛
ڪنهن جمنا ٽڙ تي جهولن ۾
ڇڻ ڦٽ لڏن ٿا ڦولن ۾—
۽ پنهنجا مسلم ڀائر ڀڻ
ٿي ڍڪائي ساڳي ڏائڻ،
هو پنهنجي لوءِ نه لوچن ٿا
ايران عرب جو سوچن ٿا
تن لاءِ سنوسي، سوڊاني
ڪو ابدالي، ڪو افغاني
ڪا جوڻي جنت ڏاهي ٿو
پو هرڪو تنهن ڏي ڪاهي ٿو

ڪنڌ لتاڙي ٽيپوءَ جو
رت لتاڙي ٽيپوءَ جو
ٿو پڇي خيالي دنيا
ڪنهن پولي پالي دنيا —
اڄ سيٺي گڏجي قول ڪيون
بس، سيڪجهه ڏانوا ڏول ڪيون،
جڻ درياهن جان رت وهي
ڪو وهم نه ريلي منجهه رهي،
هي ديس نمائي رڌ جيان
چڻ آهي سائي رڌ جيان
آن جي چئني طرف بکھڙ
هي چيرڻ ڦاڙڻ سڀ پڙ
هر وقت الر سان اپرن ٽا
چا اوچي ڪر سان اپرن ٽا!
اڄ آٿو آهي شينهن جيان
ڪنهن آنديءَ آندل مينهن جيان
پوڙان پوڙ آسهٽو آ
ها ٽابڙ توڙ آسهٽو آ
گولن سان گهمسان ڪري
لاشن سان ميدان پري
اڄ ماري ماري ورٺو آ
ڏاڍا ڏاري ورٺو آ —
ڪا بيڪ نه آهي آزادي،
جي ڪوئي چاهي آزادي
هو مور نه سوچي ڪانڌيءَ جو.
اي يارو! نيابو گانڌيءَ جو

اڄ آڳهات کان ٻدتر آ،
جا تند اسان جي گهر گهر آ
هي ٻتم آڏائي وڄٽو آ
هي ٻتم آڏائي وڄٽو آ.

[آراج ڪرو، جو سيني کي خاموشيءَ سان ٻڌي رهيو هو، ڇهه موم بتيون جلائي ميز تي رکي ٿو ۽ هرڪوئي پنهنجي ڪرائي موم بتيءَ مٿان جهلي پنهنجي ارادي جي قوت کي پرکي ٿو. چوڏاري گوشت جي سڙڻ جي بوء اچي ٿي. جڏهن سڀ موم بتيون وسامي وڃن ٿيون، تڏهن هرڪو پنهنجيءَ ڪرائيءَ تي ڦٽ کي چمي ٿو ۽ پوءِ سڀئي ميز تان اٿي ٿا نهه خاني جي دروازي ڏانهن وڌن ٿا. ڪشوري لال هڪ گيت ڳائي ٿو ۽ ٻيا هن کي تال وڄائن ٿا.]

ڪشوري لال:

منهنجو من ٻيءَ ڳولا ۾
منهنجو من ٻيءَ ڳولا ۾
تو جا تاتيي دوارڪا
مون لئه سا ايسارڪا
منهنجو من ٻيءَ ڳولا ۾
ديس سڄوئي سنگهرون
جن کان آجو مان نه تون
منهنجو من ٻيءَ ڳولا ۾
آزاديءَ جو آستان
ڪارڻ ٻاٿي آندمان
منهنجو من ٻيءَ ڳولا ۾
(پردو ڪري ٿو)

ڏيک پيو

ويس ٽاري: ڀڳت سنگھ
سکديو
راج گرو

سال : اپريل ١٩٣١ع

راوي- مرڪزي اسيمبليءَ ۾ بم ڦاٽا ۽ ڀڳت سنگهه ۽ هن جو هڪ ساٿي گرفتار ڪيا ويا. پنهي دليريءَ سان پنهنجي ذميواري قبول ڪئي ۽ ڪين جنم ٽيپ ڏني ويئي. ڪجهه عرصي ڪان پوءِ پوليس لاهور ۾ انهيءَ تهه خاني جو پتو لڳايو جتي بم ٺاهيا ويندا هئا. سکديو، ڪشوري لال ۽ ٻيا ڪيترائي انقلابي گرفتار ڪيا ويا، جن مان جئه گوپال ۽ هنسراج ووهرا باس ڏني ۽ پوءِ بهار، اتر پرديش ۽ پنجاب مان ڪيئي گرفتاريون ڪيون ويون. ڪي انقلابي زير زمين هليا ويا. ڀڳت سنگهه سميت گرفتار ٿيلن تي اسپيشل ٽربيونل اڳيان ١٩٢٩ع ۾ لاهور سازش وارو ڪيس هلايو ويو. ١٩٣٠ع ۾ عدالت جوابدارن، انهن جي وڪيلن ۽ بچاءَ جي شاهدن جي غير موجودگيءَ ۾ جڙتو ڪاروائي ڪئي ۽ ڀڳت سنگهه، سکديو ۽ راج گروءَ کي موت جي سزا ڏني، ڪن کي جنم ٽيپ ڏيئي ڪاري پاڻيءَ موڪليو ۽ ڪن کي ڇڏي ڏنو.

اڄ صبح جو ڇئين بجي ڀڳت سنگهه ۽ هن جي ٻن ساٿين کي ڦاسي اچڻي آهي. هن وقت ڀڳت سنگهه جي عمر چوويهه سال آهي.

وايو منڊل

[لاهور سينٽرل جيل ۾ ڦاسيءَ وارن قيدين جي ڪولي. رات جا ٣ وڳا آهن. ڪوليءَ جي ڇت ۾ هڪ بجليءَ بتي ٻري رهي آهي. سکديو اڳيان گيتا پوٿيل رکي آهي.

ڀڳت سنگهہ چپ چاپ ڪجهہ سوچي رهيو آهي، ۽ راج گرو اکيون ٻوٽي جاڳي رهيو آهي. ڀڳت سنگهہ آڻي ڪوليءَ جي لوهي جهنگلي ڏانهن اچي ٿو ۽ ٻاهر اونده ۾ ڏسي ٿو. سکديو به هن جي پرسان اچي ويهي ٿو.]

[پريان ڪوئي جيل
جو سپاهي ڳائي
رهيو آهي.]

اچ! رات لڙي آهي
آ پنڌ پري پنهنجو
تقدير ڪڙي آهي.
هيءَ ويل وڇوڙي جي
ڪيڏي نہ ڪڙي آهي!
اچ! رات لڙي آهي
اچ! رات لڙي آهي.

سکديو (پاڻ کي:)

هيءَ لوءِ هميشه لاءِ لڏڻ
گهر ٻار ڇڏڻ، سنسار ڇڏڻ،
بي موت مرڻ، واپس نه ورڻ
۽ ڏورانهين ڪان ڪو نه ڏرڻ،
ڪيڏو نه اڻاڏو سپنو آ!
ڪيڏو نه سٺاڻو سپنو آ!
هو واهيري جي ويرَ اڳوُ
۽ ڇُون ڇُون ڇُون سائو ونُ،
۽ مڌم لاٽ ڏيائيءَ جي
۽ چانهه تي چندن واسُ وڻي،
جنهن ڇمپا ڪاريءَ چوٽيءَ ۾
۽ هٿَ تڙهي تي روليءَ ۾—
هو پُستڪ منهنجيءَ جهوليءَ ۾
ڪي ٻول سُريليءَ ٻوليءَ ۾
۽ جاپُ جڳن جي واٽيءَ جو
ڪنهن ڪويل ڪنٺ ڪهاڻيءَ جو—
اڌ رات، هندورو هيرن جو
هو سترهو سات سريرن جو
۽ ڪومل نند-نهارن جو
ٻن پياس-ٻجهايل پيارن جو—
اڄ هر شيءِ مون سان مرڻي آ
هيءَ سارَ سڱهه نه ورڻي آ.

(ڀڳت سنگهه ڏانهن
ڏسي ٿو)

اڄ ديس اُجهامي ويو آهي
سو سُپنو ڪامي ويو آهي
جنهن ڪالهه ڳلا گرمايا ها
۽ من من مچ مچايا ها؛
ڪلهه لَنءُ لَنءُ ۾ للڪار هئي
چا ڏارين لاءِ ڌڪار هئي!
اڄ ماٺ ڙهيءَ ۾ ڀڻڪ نه آ
ڪنجهڪار نه آ ڪا ڪڻڪ نه آ
ڄڻ سارو ديس مري ويو آ!
اڄ منهنجو ڏيڌ ڏري پيو آ،
مان هينئون هاري سوچان ٿو
هي جيئڻ واري سوچان ٿو
مون ڇا لئه جان گنوائي آ؟
ڇا، منهنجي پيٽ آجائي آ؟

[راڄ گرو اکيون ڦٽي
سکديو ڏانهن ڏسي،
ڀڳت سنگهه ڏانهن
ڏسي ٿو]

ڀڳت سنگهه

(سکديو کي
گهوريندي): جي ڪوئي چاهي آزادي
ڪا چوري ناهي آزادي

جو ڳهندو هو ڳيهہ ڳرنديءَ کي!
هيءَ آڻ-سرندي هر سرنديءَ کي
من تان ميساريندي آهي
۽ اڀري ڏاريندي آهي
اوچا ڪوٽ غلاميءَ وارا؛
انساني آزادي، پيارا!
سر جي سٽ سوا ڪجهہ ناهي
چو جو ڪوبہ ڳتيءَ جهڙ ڦاهي
جي تو کي آزادي ڏيندو
تو کي حاصل ڪجهہ بہ نہ ٿيندو،
دير نہ لڳندي آڙجي ويندين
زنجيرن ۾ جـــڙجـــي ويندين.

[ڪجهہ وقت تائين
۾ اچي وڃي ٿـو
۽ پوءِ منهن مٿي
ڪري چوي ٿو]

جو جهٽ پٽ مٽڪو ساسيءَ جو
تو لوڙي جهٽڪو ڦاسيءَ جو
۽ لاش هوا ۾ لوڏي ٿو
سو هن ڌرتيءَ کي ڌوڏي ٿو
ڪجهہ صدين لئہ پونچال جيان—
هي پنهنجو موت سوال جيان

ڪنهن وقت تہ اُيري اڇتو آ—
سو مدّۃ اڳي پو مچتو آ
جو لهڪي سڀ کي لالُ ڪري
۽ جنهن سان ٻر ٻر ديس ٻري—
هر ماڻهو رڪ نہ ٽيٽو آ
جيون جي جڪ نہ ٽيٽو آ
ڪو صديون وڙهندو رهندو آ
۽ رتۃ ۾ رڙهندو رهندو آ
ان منزل ڏانهن، حياتيءَ ۾
جا پاتي هئي هُن جهاتيءَ ۾،
۽ جئن جئن وقت گذرندو آ
هو اڳ کان آڳرو ورندو آ،
ڪي ماڻهو آهن ڳاڻ- ڳڻيا
تو آربي جن کي موت مٽيا
تاريخ اندر هُو ٽڙڪن ٿا
ڪجهہ وقت اجهامي پڙڪن ٿا
هِن يَنه تي پنيٽ پنيٽ ٿي؛
ڪنهن وقت آچانڪ پَرگهٽ ٿي
هو پنهنجو پارڻ پارن ٿا
۽ ڳِتَ ڳچين جا ڳارن ٿا.

[سکديو جي کلهي
تي هٿ رکي ٿو]

ڇا تنهنجي پيٽ اجائي آ؟
تو جيڪا چڻنگ لڳائي آ

ڪو سچ آنهيءَ مان مڇئو آ،
سو ڏينهن اڪي پو اڇئو آ
جو ڇـر جون آپـ ۽ آڌارون ٿيي
۽ لٽڻ لٽڻ جون للڪارون ٿيي،
آنياءَ مٿان آيري ايندو،
۽ آن ڪان آجو ٿي ويندو.
ٻيي ماڻهو ڪهڙي ڪيپ ڪتهي!
تو واديون ڪـرمن ساڻ وتهي
تن ۾ ڪا ڇـڪ ۽ ڇپائي آ،
هيءَ تنهنجي ٻيٽ سجائي آ.

راج گرو (ڀٽ تان اٿي سکديو ڏانهن اچي ٿو):

هيءَ ڪهڙي ڀتو جي ڀڻ ڀڻ آ؟
هيءَ تو ۾ چاجي آڻ تڻ آ؟
مَـنُ مورک ٿوکي ٿو ڏاهي —

[منهن مٿي ڪري نارن ڀري آڪاس ڏانهن ڏسي ٿو]

آڪاس تـہ ڪوئي وڻ آهي
۽ آن جا پَـنَ ستارن جان
ٿا ٿمڪن جهمڪن دور مٿان
۽ جيوَن آنيوءَ آهه اڌين

کو چرندڙ پرندڙ جيتُ جنهين
چوٽيءَ تي پوئين پهن متان
(آ جنهن ۾ جنڙُجي سنگهه اڃان)
پاتار ڏسي، پولار ڏسي
سو تم تم ڪارونڀار ڏسي
آهر شيءِ جنهن جي گهيري ۾
ڪنهن آدي جوت انڌيري ۾——
ها، آن ۾ سڀ آبناسي آ،
هي ڦاسي ڪنهن کي ڦاسي آ؟

[ڀڳت سنگهه ڏانهن
ڏسي، وري آڪاس
ڏانهن ڏسي ٿو]

وهه واهه پنهنجيءَ جا پويان پل!
ٽا ٽڙڪن ڪيڏا نيل-ڪنول
اڄ جهونجهڪڙي جي جهرٽي ۾!
ڪا ڇونجهه نه آهي مرٽي ۾؛
آ ڪيڏي هٻ هوائن ۾
آ ڪيڏو نور فضائن ۾
جڻ نيل-گگن جي بارن ۾
رابيل ٽڙن ٽا تارن ۾
هيءَ هير-لهڪ هيءَ ماڪ مهڪ،
هيءَ چانڊوڪيءَ جي چمڪ چهڪ،

۽ پنچين جا ڦلوارين تي
ٿي پوپيان سپنا تارين تي!
ٿي سڀ ڪجهه مون ۾ رهيو آ
۽ مون سان ڪتهه ۾ کھٿو آ،
ها، مون ۾ سڀ ابناسي آ
هي ۽ ڦاسي ڪنهن کي ڦاسي آ؟

[ڪنجيءَ ڦرڻ جو آواز
ٿئي ٿو. سپاهي ڪوليءَ
جو ڪلف لاهي، دروازو
کولي ٿو ۽ لنهي کي ڦاسي
گهاٽ ڏانهن وٺي وڃن ٿا]

سکديو:

هي نيڻ نهارا ويندڙن جا
هي ترندا تارا ويندڙن جا
ٿا چنهنِ سڀ کي چوڄ منجهان
۽ ڳوڙها روڪي روڄ منجهان
ڪا مرڪ اکين ۾ آڻن ٿا،
۽ پوپون پيرو ماڻن ٿا
هن ساري سونهن-سمندر کي
۽ جيوَن جي جل-مندر کي

[ڀڳت سنگهه ڏانهن آڏي
اک سان ڏسي ٿو. ٻنهي جون

اکيون ملن ٿيون نہ سگهنديو
اکيون جهڪائي ڇڏي ٿو]

ڀڳت سنگهہ (ڏاڍيان
ڳائي ٿو)
جنم جنمنِي جنم ڀومي!
جنم جنمنِي جنم ڀومي!

[راج گرو ڀڳت سنگهہ کي
سُر وٺائي ٿو ۽ ڪجهہ دير
ڪان پوءِ سُکديو بہ هنن
سان ڳائڻ ۾ شامل
ٿي وڃي ٿو ۽ ٽيئي گڏجي
ڳائيندا ڦاسي گهاٽ ڏانهن
وڃن ٿا]

جنم جنمني جنم ڀومي!
تنهنجيءَ گود امرتا آهي
مٽيءَ کي مريادا آهي،
تنهنجي لاءِ مري مون ماٺا
جنم جنم جا مارڳ پاٺا
جنم جنم جنمني، جنم جنم جيجي!
جنم جنم ڌرتي، جنم جنم ڌرتي!
جنم جنمني جنم ڀومي!

(پردو ڪري ٿو)

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڇُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙُ، ٻاڙي، ڪاڙُو، ٻاجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنی e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌائڻ، ويجهَڙ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪارِي تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بِين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصي ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٺاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران کَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهہ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽجاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مڙهڻ تہ ”هاٽي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڃي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **ڇو، ڇالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ "منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)